

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
СУМСЬКА ФІЛІЯ
КАФЕДРА ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН**

Н. М. ДЕМИДЕНКО

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Суми

2025

*Рекомендовано до друку вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол вченої ради ХНУВС №12 від 24.05.2025)*

Рецензенти :

Мілорадова Н. Е. - професор кафедри психології, соціології та педагогіки навчально-наукового інституту №3 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор психологічних наук, професор;

Кузікова С. Б. - завідувач кафедри психології Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка, доктор психологічних наук, професор;

Ковальова О. Б. - начальник відділу психологічного забезпечення УКЗ Головного управління Національної поліції в Сумській області, підполковник поліції.

Юридична психологія : навчальний посібник [електронне видання] / Н.М. Демиденко. Суми : Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ, 2025. 186 с.

У навчальному посібнику висвітлюються основні питання, які відносяться до предмету, методу, системи та завдань юридичної психології. Викладено методологічні засади юридичної психології, її природничо-наукові основи, психологічні особливості процесуальної діяльності, проблеми кримінальної та пенітенціарної психології.

Навчальний посібник з юридичної психології рекомендований для здобувачів вищої освіти спеціальностей 081 Право та 262 Правоохоронна діяльність Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

ЗМІСТ

ТЕМА №1. ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

1. Поняття, завдання, структура юридичної психології.6-9
2. Історія розвитку юридичної психології.....9-13
3. Методи дослідження, які використовує юридична психологія, їх класифікація.13-25

ТЕМА №2 . ПОНЯТТЯ ПРО ПСИХІКУ І СВІДОМІСТЬ В ЮРИДИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1. Свідомість як психічний процес.....26-30
2. Основні функції свідомості.....30-34
3. Правова свідомість та правова культура.....34-42
4. Правова культура особистості.....42-48

ТЕМА №3. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ У СИСТЕМІ ПРАВОВІДНОСИН

1. Поняття про емоції і почуття та їх властивості49-54
2. Види емоцій і почуттів54-59
3. Емоційні стани як форми переживань людини 59-71
4. Індивідуальні відмінності та експресія емоцій і почуттів..... 71-78

ТЕМА №4. НОРМАТИВНА РЕГУЛЯЦІЯ ПОВЕДІНКИ. ДЕВІАНТНА ТА ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ

1. Девіація. Суть поняття.....79-80
2. Норма і відхилення від неї.....80-83
3. Типологія відхилень.....84-89
4. Теорії девіантної поведінки.....89-93
5. Профілактика девіантної поведінки як рання профілактика злочинності

ТЕМА №5. СПІЛКУВАННЯ ЯК ЗАСІБ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1. Психологія особистості і діяльності. Особистісний підхід у психології94-96
2. Структура діяльності..... 96-99
3. Емоційно-вольові процеси і стани. Пам'ять. Поведінка людини в конфліктних ситуаціях.....99-110
4. Особистість і структура її психічних властивостей.....11-115

ТЕМА №6. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ ТА ЗЛОЧИННИХ ГРУП

1. Основні риси кримінально-психологічного дослідження особистості злочинця.....	116-120
2. Особливості генезису особистості злочинця.....	121-124
3. Мотивація злочинної поведінки.....	124-127
4. Класифікація і типологія особистості злочинця.....	127-134

ТЕМА №7. ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

1.Поняття і компетенція судово-психолічної експертизи.....	135-146
2.Методи судово-психолгічної експертизи.....	146-147
3. Призначення судово-психологічної експертизи та організація її провадження.....	147-152

ТЕМА №8. ПСИХОЛОГІЯ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1. Психологія слідчого. Психологічні типи особи слідчого.....	153-157
2. Психологія судді.....	157-160
3. Основи пенітенціарної психології.....	160-161
3.1. Психологія особи засудженого.....	166-166
3.2. Психологічні основи ресоціалізації засуджених.....	166-169

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ З ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	169-184
---	----------------

БІБЛОГРАФІЧНИЙ СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	185-186
--	----------------

ВСТУП

Метою викладання навчальної дисципліни «Юридична психологія» є формування позитивної внутрішньої мотивації до навчання та професійної самосвідомості, розвиток пізнавальних психічних процесів, загальної культури та професійно-правової свідомості правознавців, а також актуалізація інтелектуального та духовного потенціалу, необхідного для високого рівня конкурентоспроможності майбутніх фахівців.

Головними завданнями навчального курсу є: формування розуміння особливостей юридичної психології як науки; ознайомлення зі специфічними психологічними проявами професійної діяльності юриста, його професійним та особистісним становленням; специфікою правомірної та протиправної поведінки, особливостями особистості законослухняної людини та правопорушника; формування уявлення про судово-психологічну експертизу, психологічні особливості процесуальної і слідчої діяльності; ознайомлення із психологічними особливостями вчинення злочину та психологією соціально-правової ресоціалізації правопорушника; особливостями превентивної психології.

Самостійна робота здобувача вищої освіти є однією з основних форм організації навчання, найважливішим засобом оволодіння та закріплення знань. Питання, які виносяться для самостійного опрацювання (термінологічні, методологічні, практичні завдання) сприятимуть закріпленню, поглибленню і узагальненню знань, одержаних здобувачами вищої освіти під час навчання, виробленню навичок їхнього застосування для вирішення конкретних психологічних задач.

Тема №1. ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

1. Поняття, завдання, структура юридичної психології.
2. Історія розвитку юридичної психології.
3. Методи дослідження, які використовує юридична психологія, їх класифікація.

1. Поняття, завдання, структура юридичної психології

Юридична психологія є наукою яка знаходиться між двома напрямками наукового знання: юриспруденцією та психологією.

Юридична психологія – це науково-практична дисципліна, котра вивчає психологічні закономірності системи «людина – право» та розробляє рекомендації спрямовані на підвищення ефективності цієї системи.

Інтеграція юриспруденції й психології досить чітко проявляється у трьох напрямках:

- 1) застосування психологічного знання в юриспруденції у «чистому» виді;
- 2) використання в юриспруденції психологічного знання шляхом його "трансформації";
- 3) синтез психології і юриспруденції, властиво їхніх стиків, і виникнення нової галузі науки - юридичної психології.

Перший напрямок – це безпосереднє використання психологічних знань у вигляді методу експертних психологічних оцінок. У цьому випадку психолог виступає в ролі експерта, консультанта в карному, цивільному, адміністративному процесах, в ході виконання покарання або інших заходів правового впливу на особистість.

Другий напрямок – це застосування юристами психологічних методів у наукових дослідженнях або правоохоронній й іншій юридичній практиці, використання даних психології в організаційній і процесуальній діяльності,

професійному відборі, розслідуванні правопорушень, виправленні й перевихованні засуджених.

Третій напрямок взаємодії психології і юриспруденції має більше виражений, чим два попередніх, двосторонній характер. Потреби юриспруденції в психологічному знанні визначають виникнення юридичної психології, що є двоєдиною наукою, одночасно й психологічної і юридичної.

Оскільки юридична психологія є дисципліною загальнопсихологічних наук, то основні її *міждисциплінарні зв'язки* – це зв'язки з іншими психологічними дисциплінами. А саме:

а) із соціальною психологією. Правові норми пов'язані з міжособистісними відносинами, відносинами особистості й суспільства. Вивчення психологічних механізмів формування відношення особистості до права неможливо без вивчення соціально-психологічних факторів;

б) з медичною психологією, патопсихологією, яка вивчає закономірності, властиві хворобливо зміненій психіці. А ми знаємо, що більшу частину злочинів проти особистості скоюють індивіди із психопатією та іншими психічними розладами;

в) з віковою й педагогічною психологією;

г) загальною психологією (знання закономірностей психічної діяльності особистості).

Разом з тим, зрозуміло, що юридична психологія не може розвиватися у відриві від права, оскільки її завдання й мета диктуються саме юридичною практикою. Звідси, відповідно, її тісні зв'язки з

д) криміналістикою й карним процесом, а також з будь-яким іншим розділом юриспруденції.

Завдання юридичної психології.

1. Дослідження особистості юриста, його діяльності, правомірної та протиправної поведінки, особистості законослухняної людини й правопорушника, психології соціально-правовий ресоціалізації

правопорушника, психологічних особливостей юридичної процедури й профілактики правопорушень.

2. Розробка практичних рекомендацій для юристів-практиків щодо здійснення ними правозастосовної, правоохоронної й правотворчої функцій, удосконалюванню їхньої діяльності, розробка теорії й методики судово-психологічної експертизи, психологічної консультації тощо.

3. Вивчення психологічних механізмів протиправної поведінки; факторів, що сприяють формуванню злочинної мотивації й цілеспрямованості; способів їхньої профілактики;

4. Вивчення особливостей поведінки особистості в криміногенній ситуації; визначення віктимності особистості тощо.

5. Вивчення (разом із кримінологами й патопсихологами) таких факторів правопорушень, як стани «осудності» - «неосудності», патологічних рис характеру, особистісної незрілості (інфантилізму), сугестивності, низкою соціальної адаптації, відповідності розумового розвитку віку суб'єктів правопорушень тощо.

6. Вивчення вікової динаміки протиправної поведінки й факторів, які обумовлюють злочинність серед неповнолітніх;

7. Вивчення психологічних механізмів росту злочинності в умовах соціально-економічних і політичних перетворень у суспільстві.

8. Розробка ефективних методів організації виправно-трудової діяльності засуджених і прогнозування їхньої готовності до ресоціалізації.

9. Розробка раціональних методів взаємодії з потерпілими й свідками з метою одержання об'єктивних показань у справі.

10. Організація роботи з населенням з метою психологічної освіти й проведення профілактики правопорушень серед різних груп громадян.

Структурно юридична психологія складається з двох частин:

У **загальній частині** юридичної психології викладаються предмет, історія, система, принципи, методи й зв'язок її з іншими науковими дисциплінами, а також основи загальної й соціальної психології.

Особлива частина юридичної психології, що часто називають судовою психологією, складається з наступних розділів: правова психологія, кримінальна психологія, психологія потерпілого, психологія правопорушень неповнолітніх, психологія досудового розслідування, психологія судового процесу, судово-психологічна експертиза й виправна (пенітенціарна) психологія.

Об'єктом юридичної психології є особистість як свідомий індивід, що має певний соціальний статусі виконує конкретні соціальні функції в системі «людина – суспільство – право».

Предмет юридичної психології – це різні явища психіки, індивідуально - психологічні особливості особистості учасників правовідносин, які залучені у сферу правозастосовної діяльності, соціально — психологічні закономірності цієї діяльності, які впливають на психіку й поведінку людей, що беруть участь у ній.

2. Історія розвитку юридичної психології

Історія юридичної психології в нашій країні нараховує понад три століття.

У цілому історію юридичної психології можна умовно розділити на три етапи:

Рання історія юридичної психології – XVIII- перша половина XIX ст.

Першими монографічними роботами з юридичної психології традиційно вважають публікації німецьких учених К. Еккартегаузена «Про необхідність психологічних знань під час обговорення злочинів» (1792) і І.Х. Шауманна «Думки про кримінальну психологію» (1792), хоча вже й до них висловлювалися цікаві психологічні ідеї в області права.

Цікава схема французького вченого-математика Лапласа, як перша спроба створити наукову методику оцінки показань свідків («Досліди філософії теорії ймовірностей», 1814 р.). Він уважав, що елементи ймовірності того, що дане показання відповідає дійсності, складаються: з ймовірностей самої події, про яку оповідає свідок; з ймовірності чотирьох гіпотез у відношенні допитуваного:

свідок не помиляється й не бреше; свідок бреше, але помиляється; свідок не помиляється, але бреше; свідок і бреше, і помиляється. Лаплас, розуміючи всю складність оцінки ймовірності підкреслював лише ймовірність висновків зі своєї схеми.

Серед вітчизняних учених XVIII століття цікаві й плідні психологічні ідеї були в роботах І.Т. Посошкова (класифікація злочинців за «ступенем зіпсованості»), 6 М.М. Щербатого (важливість знання законодавцями «людського серця»), Ф.В. Ушакова (трактат «Про право й мету покарання»).

Особливістю першої половини XIX ст. є ріст публікацій з природничих наук про злочинність і особистість злочинця, що опираються на досягнення (анатомії, психіатрії і т.д.). У це ж час велику популярність одержала френологічна теорія австрійського лікаря-анатома Франца Галля, що намагався довести пряму залежність між психічними явищами й зовнішніми фізичними особливостями будови головного мозку людини (наприклад, по впадинах на черепі).

У 1864 г. у Росії значно зріс інтерес до судово-психологічних проблем. Публікувалися роботи Л.Е. Владимірова, А.А. Фрезі, Д.А. Дриля, А.Ф. Коні, С.Н. Познишева й ін. У закордонних країнах після становлення психології як самостійної науки (1879, лабораторія В.Вундта) багато теорій стали активно залучатися для пояснення причин злочинності. У зв'язку з чим слід згадати ідеї Густава Лебона про психологію юрби й Габріеля Тарда, які вважали, що люди можуть навчатися злочинній поведінці в суспільстві на основі психологічних механізмів «наслідування» і «научіння» (злочинці – «соціальний експеримент»).

Первісне оформлення юридичної психології як науки наприкінці XIX-початку XX ст.

Термін «юридична психологія» увів французький психолог Е. Клапаред, який читав курс лекцій з судової психології в Женевському університеті. П. І. Ковалевский в 1899 г. порушив питання про поділ психопатології і юридичної психології й уведенні цих наук у курс юридичної освіти. У цілому

на початку XX століття в багатьох університетах світу юристам стали читати спецкурси з юридичній психології в цілому або по її окремих галузях.

Кінець XIX - початок XX ст. знаменні тим, що з'явився ряд фундаментальних психолого-юридичних праць. Серед них, наприклад, докладна праця австрійського вченого-криміналіста Гансу Гросса «Кримінальна психологія» (1898), де були використані результати загальнопатологічних експериментальних досліджень ряду психологів.

Одержали популярність роботи юриста А.Ф. Коні («Пам'ять і увага»). Наприкінці 19 - століття починається наукова діяльність найбільших російських психіатрів і психологів В.М. Бехтерева, С.С. Корсакова, В.П. Сербського. В 1908 р. з ініціативи Бехтерева й Д.А. Дриля був створений науково-навчальний психоневрологічний інститут, у структурі якого роком пізніше був створений Кримінологічний інститут. Судовою психологією стали займатися професійні психологи, і із цього часу вона стала розвиватися як самостійна прикладна галузь психології.

У 1902 р. німецький психолог В. Штерн проводив експерименти з визначення ступеня вірогідності показань свідків. Основний його висновок був про те, що показання свідків принципово недостовірні (забування, чинність викривлення у вигляді індивідуальних особливостей). Ця ідея мала багато прихильників у Росії. Її ж опонентом виступив А.Ф. Коні, який стверджував, що мають місце не мимовільні помилки, а свідомі неправди свідків. 7 Апофеозом у розвитку біологізаторського підходу до особистості злочинця з'явилося видання італійським тюремним психіатром Чезаре Ломброзо монографії «Злочинна людина, вивчена на основі антропології, судової медицини» (1876). Ломброзо й став засновником *антропологічної школи кримінального права*, що підтримує концепцію «природженого злочинця». Основну увагу у своїх дослідженнях Ломброзо зосередив на фізичних недоліках людей, та стверджував, що злочинність за своєю природою є спадкоємна. Він провів спостереження за групою (біля 400 чоловік) італійських злочинців, використовувачи фізичне обстеження та

антрометрію, і знайшов в них різні фізичні аномалії, що дало йому змогу затверджувати про «природнього злочинного типа».

Фізична «стігма» (клеймо), є доказом того, що злочинець “атавістичний” за своїм складом, у нього спостерігається своєрідний генетичний сдвиг назад, до більш ранніх форм тваринного життя. Порівняльною групою, у дослідника, були італійські солдати. І як що у 43% злочинців, які були дослідженні виявлялось до п’яти та більше аномалій (розмір та форма голови, устрій ока, здорові та випуклі скули, занадто довгі руки та інше) ні у кого з солдат такої кількості «стигм» не спостерігалось (тільки у 11% було до трьох характерних відзнак).

Протилежних поглядів дотримувалася інша, *соціологічна школа права*, яка бачила детермінанти злочинності в соціальних умовах. Як ви розумієте, правда десь по середині. Питання про співвідношення біологічних і соціальних факторів щодо злочинності в цілому при її конкретному науково-практичному аналізі трансформується в питання про співвідношення цих факторів у регуляції поведінки окремої людини, а ще конкретніше в питання про співвідношення соціального й біологічного в особистості.

Історія юридичної психології у XX ст.

В 20-ті рр. у багатьох містах були організовані спеціальні кабінети (або секції) судової психології. Серед найбільш значних монографічних робіт того періоду слід зазначити праці К. Сотонина «Нариси кримінальної психології» (1925 р.), С.В. Познышева «Кримінальна психологія: Злочинні типи» (1926 р.), Л. Брусиловського «Судово-психологічна експертиза» (1929 р.), роботи Лурія, Бехтерева, Тагера, Коні й інших.

Після 30-х рр. за політичних причин припинений розвиток юридичної психології, і лише в 1965 р. у програму підготовки юристів був уведений курс «Психологія (загальна й судова)». Були, нарешті, відновлені прикладні дослідження.

Сучасна юридична психологія характеризується багатоплановістю досліджень, достатнім багажем науково-практичних досягнень, які вже

заслужують найпильнішої уваги сучасних юристів. Але найголовніша мета юридичної психології, як уже було сказано це формування психологічної культури юриста.

В Україні центрами розвитку юридичної психології є міста Київ та Харків. Серед визначних вітчизняних вчених-дослідників з юридичної психології на сучасному етапі слід виділити: О.П. Закалюка, О.В. Землянську, Н.П. Крейду, О.М. Морозова, О.В. Шаповалова, Ю.Н. Шиделко, С.І. Яковенко та інших.

3. Методи дослідження, які використовує юридична психологія, їх класифікація.

Юридична психологія використовує **систему методів** психології в цілому і постійно збагачується новими методами, розробляючи власні й запозичаючи їх в інших науках (наприклад, у юриспруденції). Ці методи можна класифікувати як по цілям, так і по способах дослідження.

Цілі дослідження:

1. Методи наукового дослідження. З їхньою допомогою досліджуються психічні закономірності людських стосунків, що регулюються нормами права, і розробляються науково обґрунтовані рекомендації для практичних працівників, які займаються проблемами захисту прав і свобод громадян.

2. Методи психологічного впливу на особистість у правоохоронній діяльності – це способи впливу на психіку правопорушника, потерпілого чи свідка з метою спонукання їх до дачі показань із приводу обставин правопорушення.

Метод надання інформації – цілеспрямоване передавання повідомлень про факти, події з метою збагачення іншої людини знаннями та задоволення його допитливості.

Зворотною стороною методу передавання інформації є її приховування. Працівник правоохоронних органів, володіючи даними, що викривають правопорушника, свідка або потерпілого та свідчать про їхню брехню, не використовує ці знання до певного часу. У перелічених вище осіб складається

ілюзія та хибне уявлення про справжню мету слідчого, що, у свою чергу, може породжувати переоцінку своїх можливостей та також прояви необережності зі свого боку.

Метод передачі інформації тісно пов'язаний з методом **переконання**. Необхідність взаємодоповнення цих методів завжди виникає у ситуаціях, коли після надання інформації об'єкту впливу в нього наступає стан розгублення. У цьому випадку переконання допомагає прийняттю необхідного рішення. Головними складовими переконання є інформування (розповідь), роз'яснення, доказ, спростування та бесіда.

Вплив здійснюється не тільки за допомогою надання позитивної інформації але й у вигляді питання – розумового завдання. Тоді йдеться про застосування такого методу психологічного впливу, як постанова та варіювання розумових задач. Головним змістом цього методу є постанова певних завдань з метою спрямування розвитку розумових процесів осіб, на яких працівники правоохоронних органів спрямовують вплив. Вплив здійснюється: 1) засобами визначення завдання (питання); 2) спрямованістю розумових процесів у наслідок визначення та постановки питання; 3) здійсненням допомоги у вирішенні визначеного розумового завдання. За допомогою постановки розумових задач збуджується процес аналізу своїх вчинків, дій, що є неодмінною умовою для прийняття певних вольових рішень, зміни ставлення до своєї поведінки, дії. Цей метод використовується при викритті хибних показань.

До теперішнього часу у юридичній психології та інших науках суперечним залишається питання про можливість застосування протягом розслідування методу **навіювання**. Такі автори, як А.В. Дулов, О.Р. Ратінов, Ю.В. Чуфаровський, вважають за можливе залучення навіювання до 9 психологічного арсеналу правоохоронців. *Навіювання як метод впливу на особистість – це психологічний вплив, що сприймається об'єктом без належного контролю свідомості.*

Методи судово-психологічної експертизи (СПЕ). Судово-психологічна експертиза проводиться експертом-психологом за постановою слідчих або судових органів і повинна являти собою об'єктивне й повне дослідження окремої особистості (групи людей). Судово-психологічне експертне дослідження обмежене вимогами законодавства, що регламентує проведення експертизи. Зміст комплексу методів, використовуваних у СПЕ визначається характером правопорушення, тими конкретними завданнями, які поставлені перед експертом, віком підекспертної особи (осіб). Деякі методи СПЕ включаються в дослідницький комплекс обов'язково: бесіда, спостереження і його різновид - поведінковий портрет, аналіз матеріалів кримінальної справи, ретроспективний аналіз поведінки підекспертної особи (осіб) у досліджуваній ситуації правопорушення. Саму судово-психологічну експертизу часто називають методом дослідження особистості (групи).

Способи дослідження : спостереження, експеримент, опитування, анкетування, інтерв'ю, бесіда, тести, контент-аналіз.

Спостереження – систематичний метод, який дотримується певної мети й проходить по заздалегідь складеному плані, з використанням спеціальних засобів, технічних пристроїв для реалізації спостереження й фіксації отриманих даних.

Заключним етапом спостереження може бути складання «поведінкового портрета». Предметом спостереження тут є поведінка дорослої людини в природних життєвих умовах. Однак дані спостереження тільки за поведінкою виявляється недостатньо для психологічного аналізу поведінки й розуміння змісту останнього. Адже поведінку людини неможливо відокремити від контексту тої ситуації, у якій воно розвертається. А це означає, що в рамках польового спостереження саме спостереження здійснюється одночасно по двох лініях: як за поведінкою людини, так і за ситуацією, у якій останнє має місце.

До основних параметрів поведінкового портрета ставляться окремі особливості зовнішнього вигляду, що мають значення для характеристики

спостережуваної людини (стиль одягу й зачіски, прагнення своїм зовнішнім виглядом «виявитися таким, як всі» або виділятися, залучати до себе увага; байдужість до свого зовнішнього вигляду або додання йому особливого значення). Які ж елементи поведінки це підтверджують і в яких ситуаціях:

- пантоміміка (постава, особливості ходи, жестикуляції, загальна скутість або, навпаки, воля рухів випробуваного, характерні індивідуальної пози);

- міміка (загальне вираження особи, стриманість, виразність; у яких ситуаціях міміка буває особливо жвавої, у яких – скованій);

- мовна поведінка (мовчазність, говіркість, багатослівність, лаконізм; стилістичні особливості, зміст і культура мови; інтонаційне багатство, включення в мову пауз, темп мови);

- поведінка стосовно інших людей – становище в колективі й відношення до цього, спосіб установлення контакту, характер спілкування (ділове, особистісне, ситуативне, співробітництво, егоцентризм), стиль спілкування (авторитарне, з орієнтацією на співрозмовника або на себе), позиція в спілкуванні (активне, пасивне, споглядальне, агресивна, прагнення до домінантності);

- наявність протиріч у поведінці – демонстрація різних, протилежних за змістом способів поведінки в однотипних ситуаціях;

- поведінкові прояви ставлення до самого себе (до своєї зовнішності, недолікам, перевагам, можливостям, своїм особистим речам);

- поведінка в психологічно значимих ситуаціях (виконання завдання, конфлікт);

- поведінка в основній діяльності (роботі);

- приклади характерних індивідуальних вербальних штампів, а також висловлень, що характеризують кругозір, інтереси, життєвий досвід.

Поведінковий портрет допомагає слідчим і оперативним працівникам у розшуку, спостереженні й затримці злочинців, що зникли, у розшуку без звістки зниклих, у встановленні особистості підозрюваних, обвинувачуваних, свідків і потерпілих.

Метод експерименту. Цей метод є одним з ведучих у психології. Основні особливості експерименту полягають у наступному:

1) в експерименті дослідник сам викликає досліджуване їм явище, а не чекає, як при спостереженні, поки воно з'явиться;

2) експериментатор може змінювати, варіювати умови, за яких відбувається явище, що його цікавить;

3) експеримент дозволяє виявити причинні залежності й відповістити на запитання: «Що викликало зміну в поведінці?», тому що може виявити значення окремих, спеціально створених умов і встановити закономірні зв'язки, що визначають досліджуваний процес;

4) у результаті експерименту встановлюються кількісні закономірності, що допускають математичне формулювання. В основному саме завдяки експерименту природознавство прийшло до відкриття законів природи.

Експеримент - це «активний» метод вивчення явищ. Якщо спостереження дозволяє відповісти на питання: «Як? Коли? Яким образом?», те експеримент відповідає на запитання: «Чому?»

Таким чином, сутність експерименту складається в проведенні досліджень у спеціально створених, керованих умовах для перевірки експериментальної гіпотези про причинно-наслідковий зв'язок.

Експеримент може мати різні види (наприклад, лабораторний і природний).

Лабораторний експеримент протікає в спеціально створених умовах, коли використовується спеціальна апаратура, а випробувані знають, що вони беруть участь в експерименті і їхніх діях визначаються інструкцією.

Природний експеримент протікає у звичайних умовах гри, навчальної або професійної діяльності й спілкування, а випробувані не знають, що вони є учасниками експерименту.

При проведенні судово-психологічної експертизи застосовують найчастіше лабораторний експеримент, але якщо підекспертною особою є дитина, то краще, коли дослідження проходить у природних умовах

(наприклад, гри). Слідчий експеримент більшою мірою належить до лабораторного експерименту, оскільки 11 досліджувана особа знає про те, що проводиться експеримент, а умови, у яких він проводиться, не можуть бути «тотожними» природним умовам при здійсненні злочину.

Асоціативний експеримент також є різновидом експерименту. По інструкції випробуваному пропонується на кожне сказане йому слово, відповісти першим словом, що йому прийде в голову. Інтервал часу між названим словом і відповіддю (час реакції) ураховується.

Залежно від ступеня втручання в протікання психічних процесів, явищ і станів, експеримент можна класифікувати на що констатує, формуючий і преобразуючий експеримент, що констатує, виявляє певні психічні особливості й дає попередній матеріал, що стосується рівня розвитку яких-небудь психологічних якостей.

Опитування – це метод збору первинної інформації, заснований на безпосередньому (бесіда, інтерв'ю) або опосередкованому (анкета) соціально-психологічній взаємодії дослідника й опитуваного. Джерелом інформації в цьому випадку служить словесне або письмове судження людини.

Широке використання даного методу пояснюється його універсальністю, порівняною легкістю застосування й обробки даних. Дослідник у короткий строк може одержати інформацію про реальну діяльність, вчинки опитуваного, інформацію про його настрої, наміри, оцінках навколишньої дійсності.

Одні із труднощів, з якої зіштовхується дослідник, що застосовує методи опитування - це забезпечення вірогідності й надійності отриманих даних. Інформація, що одержує той що опитує, носить суб'єктивний характер, тому що залежить від ступеня щирості що відповідає, його здатності адекватно оцінювати свої вчинки й особистісні якості, а також інших людей, події що відбуваються.

Опитування може бути груповим і індивідуальним; усним і письмовим.

Бесіда – це один з методів опитування, що представляє собою відносно вільний діалог між дослідником і досліджуваним (досліджуваними) на певну тему, тобто метод одержання інформації на основі вербальної (словесної) комунікації. У бесіді можна виявити відносини обстежуваної особи до людей, власної поведінці, подіям; визначити культурний рівень, особливості моральної й правової свідомості, рівень розвитку інтелекту й т.п.

Так, вільна, невимушена бесіда, у ході якої слідчий вивчає основні особливості особистості співрозмовника, виробляє індивідуальний підхід і вступає в контакт із допитуваним; така бесіда дуже часто передує основній частині допиту й досягненню головної мети - одержанню об'єктивної й повної інформації про подію злочину. Під час бесіди варто зробити сприятливе враження на співрозмовника, розбудити інтерес до тих питань, які обговорюються, бажання відповідати на них. На що ж потрібно звернути увагу при налагодженні особистого контакту зі співрозмовником?

Інтерв'ю – це метод одержання необхідної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди у формі «питання-відповідь».

Бесіда, як правило, не обмежена в. В інтерв'ю, людина, яка інтерв'ює «нав'язує» темп і план розмови, більш жорстко тримається в рамках обговорюваних питань. У процесі інтерв'ю певною мірою ослаблений зворотний зв'язок – той що опитує зберігає нейтральну позицію, лише фіксує відповіді, висловлення й опитуваному часто важко буває зрозуміти відношення з боку психолога до його відповідей (чи приймає він їх, чи вірить, чи розділяє такі ж погляди). Значна частина допиту в процесі проведеного слідства проходить у формі інтерв'ю.

Анкетування – це проведення опитування в писемній формі. Для цього використовується набір структурно організованих питань (анкета). Перевага даного методу полягає в можливості проведення дослідження великої групи людей одночасно й у порівняній легкості статистичної обробки даних.

В галузі юридичної психології анкетний метод застосовувався при дослідженні зародження злочинного наміру, професіограм, професійній

придатності, професійній деформації слідчих і інших фахівців правоохоронної системи.

Складання анкети – це складний процес, що вимагає від дослідника певного рівня професійної майстерності, чіткого розуміння цілей майбутнього дослідження. За формою питання анкети діляться на: відкриті (відповідь формується самим відповідаючим у вільній формі) і закриті (у формулюванні питання міститься перелік можливих варіантів відповідей); прямі (формулюються в особистій формі) і непрямі (формулюються в безособовій формі).

При складанні анкети (плану інтерв'ю) варто дотримуватися ряду загальних правил і принципів:

- формулювання питань повинно бути ясным і точним, їхній зміст зрозумілим що відповідає, відповідним його знанням і освіті;
- складні й багатозначні слова повинні виключатися;
- питань не повинне бути занадто багато, оскільки втрачається інтерес через зростаючу утому;
- включати питання, що перевіряють ступінь щирості.

Тест – це психодіагностичний метод, що представляє собою систему завдань, пропонованих випробуваному, і визначається як стандартизований вимір й оцінка індивідуальних особливостей особистості, її станів, реакцій. Тест використовується для перевірки рівня інтелектуального розвитку, визначення ступеня обдарованості дітей, професійної придатності (наприклад, юристів); ряд тестових методів застосовується в судово-психологічній експертизі. Тест можна використовувати також для виміру соціально-психологічних особливостей груп, ступеня виразності групових феноменів.

Тести можуть, по-перше, ґрунтуватися на завданнях, які припускають правильну відповідь (багато тестів інтелекту, тести спеціальних здатностей і т.п.) або на завданнях, щодо яких правильних відповідей не існує, причому завдання характеризуються лише частотою (і спрямованістю) тої або іншої відповіді, але не його правильністю (більшість особистісних тестів). По-друге,

можна розрізняти вербальні (опосередковані мовною активністю обстежуваних) і невербальні (виконання завдання опирається на невербальні здатності - сенсорні, перцептивні, моторні). Існує велика кількість тестів, спрямованих на оцінку особистості, здатностей і особливостей поведінки.

Результати тесту, як правило, дають лише актуальний зріз вимірюваної 13 якості, тоді як більшість характеристик особистості й поведінки здатні динамічно змінюватися. Так, тестування особи, обвинувачуваного в здійсненні злочину (що перебуває в СІЗО), при рішенні завдань судово-психологічної експертизи може дати невірне, перекручене уявлення про особистість у зв'язку зі станом тривожності, можливої пригніченості, розпачу, озлобленості тощо.

Соціометрія – це метод дослідження міжособистісних взаємин у групі, колективі. Соціометрична техніка застосовується для діагностики міжособистісних і міжгрупових відносин з метою їхньої зміни, поліпшення й удосконалювання. За допомогою соціометрії можна вивчати типологію соціальної поведінки людей в умовах групової діяльності, судити про соціально-психологічну сумісність членів конкретних груп.

Разом з офіційною або формальною структурою спілкування, що відбиває раціональну, нормативну, обов'язкову сторону людських взаємин, у будь-якій соціальній групі завжди існує психологічна структура неофіційного або неформального порядку, що формується стихійно як система міжособистісних відносин, симпатій і антипатій.

Метод соціометрії в юридичній психології широко застосовується при дослідженні навчальних груп курсантів і слухачів навчальних закладів системи МВС; колективів поліцейських, де від ступеня згуртованості групи залежить ефективність навчальної й професійної діяльності. У системі пенітенціарних закладів даний метод також застосовується для дослідження міжособистісних відносин, угруповань у групах засуджених.

Метод психологічного аналізу документів. Контент-аналіз.

У соціальних науках документами називають спеціально створені предмети, призначені для передачі або зберігання інформації про факти, події, явища об'єктивної дійсності й розумової діяльності людини. Інформація може фіксуватися в рукописному або друкованому тексті, на фото-, кіно-, відеоплівці. При психолого-правовому аналізі встановлюються причинні зв'язки із зовнішніми й внутрішніми факторами й злочинною поведінкою, а також поведінкою потерпілого в криміногенній ситуації. Злочин і його суб'єкт, віктимна поведінка й потерпілий з'являються перед психологом як єдине ціле, однак для оволодіння предметом пізнання необхідно розчленувати його, виділити головні, визначальні риси.

Крім якісного аналізу юридичних документів, застосовуються кількісний, формалізований аналіз, виділення й обробка одиниць інформації. Найпоширенішим з них є контент-аналіз.

Контент-аналіз (аналіз змісту) полягає в тому, що його процедура передбачає підрахунок частоти (і обсягу) згадувань тих або інших значеннєвих одиниць досліджуваного тексту, а потім по співвідношенню цих частот робляться психологічні висновки. Спочатку метод був розроблений для соціально-психологічного аналізу газетних текстів, але потім його принцип поширився й на інші варіанти вербальної (мовний) продукції людської діяльності (художня література, листи, щоденники, конспекти, доповіді, записки й т.п.

Питання для самоконтролю

- 1. Що становить предмет юридичної психології?*
- 2. Розкрийте систему юридичної психології.*
- 3. Які завдання покликана вирішувати юридична психологія?*
- 4. Які етапи розвитку пройшла юридична психологія?*
- 5. Назвіть імена відомих науковців, юристів, які внесли свій вклад у розвиток юридичної психології в Україні та за кордоном.*

6. Назвіть методи вивчення особистості, які використовуються у правоохоронній діяльності.
7. Які найпоширеніші тестові методики, що використовуються при проведення судово-психологічних досліджень?
8. Назвіть умови допустимості психологічного впливу у правозастосовній діяльності.
9. Які існують міждисциплінарні зв'язки юридичної психології з іншими галузями психологічної та правової науки?

Практичні завдання

Завдання №1. У ході розкриття вбивства двох дівчат у поле зору оперативних працівників потрапив державний службовець П., якого вони запідозрили у причетності до злочину. Як спосіб оперативної перевірки даної особи одним з оперативних працівників був запропонований наступний варіант: ввечері, коли П. знаходитиметься вдома, йому повинен надійти дзвінок від невідомого, який у грубій формі дасть йому зрозуміти, що їм відома його причетність до вбивства і якщо він не бажає, щоб ця інформація стала відомою міліції, то повинен принести у вказаний час та у вказане місце визначену суму грошей.

Вкажіть, який психологічний прийом використаний у наведеному задумі, на що при цьому розраховував оперативний працівник, чи допустимим є даний метод для перевірки П. на причетність до вчинення злочину?

Завдання №2. К. підозрювалась у вбивстві свого 7-річного сина Ігоря, труп якого був виявлений в колодязі. У процесі розслідування не вдалося зібрати доказів вини К., і справа була закрита. Однак заступник прокурора області скасував постанову слідчого про закриття справи, відновив досудове слідство і доручив його проведення іншому слідчому.

Провівши ряд необхідних слідчих дій, слідчий вирішив допитати К. Якщо вбивцею є вона, розмірковував слідчий, то з моменту вчинення злочину знаходиться у постійній емоційній напрузі, яка значно посилиться у зв'язку з викликом на допит.

Прибувши до слідчого, К. не запитала про причину її виклику і відразу ж розповіла, що, коли вона з сином повертались від сусідів, хлопчик начебто образив її, побіг і кинувся в колодязь. Слідчий поставив запитання:

«Чи чинив Ігор опір, коли Ви хотіли кинути його в колодязь? К. ридаючим голосом відповіла: «Він не розумів, що я його туди кидаю».

Чи допустимими є прийоми психологічного впливу з метою зміни позиції допитуваного і одержання правдивих показань, що ґрунтуються на гострих емоційно-вольових переживаннях, які він відчуває?

Завдання №3. Потерпілий Д. по справі про тілесні ушкодження на допиті поведився агресивно, використовував ненормативну лексику, образливі жести та погрози в сторону підозрюваного У. Як можна охарактеризувати поведінку потерпілого Д., та які акцентуйовані риси характеру можна в нього виділити?

Тестові завдання

Предметом юридичної психології є:

- а) процес здійснення правосуддя;
- б) явища психіки, особливості особистості учасників правовідносин;
- в) особистість і її діяльність.

Що є об'єктом вивчення юридичної психології та психології юридичної праці?

- а) актуальні питання системи психології юридичної праці;
- б) вивчення реального правосвідомості людей;
- в) людина як суб'єкт правоохоронної діяльності та учасник правовідносин;

Зазначте, що з наведеного є завданням юридичної психології:

- а) сприяння усвідомленню юристами психологічного змісту їх діяльності;
- б) розкриття психолого-юридичної сутності основних категорій права;
- в) розкриття правової сутності психології конфлікту;

Знайдіть вірне визначення юридичної психології

- а) це галузь психології, яка вивчає закономірності і механізми психічної діяльності людей в сфері відносин системи «людина-право» і сприяє підвищенню ефективності цієї системи;
- б) це галузь про профілактику правопорушень, правосвідомість та мораль;
- в) це галузь психології про закономірності виникнення та розвитку психіки юриста.

Загальним завданням юридичної психології є:

- а) науковий синтез юридичних і психологічних знань, розкриття психологічної сутності фундаментальних категорій права;
- б) дослідження психологічних закономірностей різних видів правоохоронної діяльності (слідчого, прокурора, адвоката, судді);
- в) психологічне дослідження особистості злочинця, розкриття мотивації злочинної поведінки, специфіки мотивації окремих видів злочинної поведінки;

Зазначте, що з наведеного не є завданням юридичної психології:

- а) сприяння усвідомленню юристами психологічного змісту їх діяльності;
- б) розкриття психологічних особливостей суб'єктів правопорушень;
- в) розкриття правової сутності психології конфлікту.

Метод юридичної психології, який заснований на об'єктивних матеріалах: листах, щоденниках, архівних документах, продуктах злочинної діяльності називається:

- а) аналіз продуктів діяльності;
- б) спостереження;
- в) проективний метод.

Правова соціалізація - це:

- а) зусилля, які проявляє людина в захист своїх прав і свобод;
- б) процес присвоєння, прогресивної асиміляції і реорганізації суб'єктом уявлень і знань про правову систему;
- в) сформований позитивне ставлення юнаків і дівчат до правових норм, до права в цілому як до цінності.

У тому випадку, якщо має місце вплив на свідомість особистості через звернення до його власного критичного судження для формування світогляду, можна говорити про психологічний механізм

- а) наслідування;
- б) навіювання;
- в) переконання;

З психологічної точки зору феномен покарання має функції:

- а) виховну;
- б) застережливу;
- в) каральну.

ТЕМА №2 . ПОНЯТТЯ ПРО ПСИХІКУ І СВІДОМІСТЬ В ЮРИДИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

- 1. Свідомість як психічний процес.**
- 2. Основні функції свідомості**
- 3. Правова свідомість та правова культура.**
- 4. Правова культура особистості.**

1. Свідомість як психічний процес.

Вищим рівнем психічного відображення, властивого тільки людині як суспільно-історичній істоті, є свідомість. **Свідомість - це відображення у психіці людини ідеальних образів дійсності, своєї діяльності, самої себе.**

Свідомість не слід ототожнювати з усією психікою. Це особливий психічний процес або їх сукупність. Свідомість - особливе утворення, що сформувалось у ході суспільно-історичного розвитку на основі праці як специфічного виду людської діяльності, специфічна форма цілеспрямованого психічного відображення. Свідомість - це вища, властива лише людині форма відображення об'єктивної дійсності, спосіб її відносин до світу і до самого себе, що являє собою єдність психічних процесів, що активно беруть участь в осмисленні людиною об'єктивного світу і свого власного буття і визначається не безпосередньо її тілесною організацією (як у тварин), а здобуваються тільки через спілкування з іншими людьми навичками предметних дій.

Свідомість – це така функція людської психіки, сутність якої полягає в адекватному, узагальненому, цілеспрямованому активному відображенні, що здійснюється в символічній формі, й творчому перетворенні зовнішнього

світу, у зв'язку вражень, що постійно надходять, із попереднім досвідом, у виділенні людиною себе з навколишнього середовища і протиставленні йому як суб'єкт об'єкту.

Свідомість полягає в емоційній оцінці дійсності, у передбаченні наслідків, у контролюванні поведінки і керуванні нею, у здатності особистості давати собі раду в оточуючому матеріальному світі, у власному духовному житті. Отже, свідомість - не просто образ дійсності, а **особлива форма психічної діяльності, орієнтована на відображення і перетворення дійсності.**

Необхідною **складовою свідомості є знання.** Поза знанням нема свідомості. Усвідомити який-небудь об'єкт - значить включити його в систему своїх знань і віднести до певного класу предметів, явищ. Свідомість постає як знання про зовнішній і внутрішній світ, про самого себе. Однак свідомість не зводиться тільки до знання, не тотожна йому.

Свідомість проявляється не лише в узагальненому знанні навколишньої дійсності, а й у певному спілковому, теоретичному і практичному ставленні до неї Тому іншою необхідною складеною свідомості є переживання людиною того, що для неї в навколишній дійсності є значущим. Якщо призначення пізнавальної діяльності свідомості - це якомога більш адекватне пізнання об'єкта, то, відображаючи світ у формі переживань, людина оцінює його, виявляє своє ставлення до обставин, що вже існують або передбачаються нею, до власної діяльності та її результатів, до інших людей, до того, що задовольняє або не задовольняє її потреби, відповідає чи не відповідає її інтересам, уявленням і поняттям. **Людина усвідомлює не тільки об'єкти, їхні властивості та зв'язки, а й їхню значущість для себе, суспільства, що й створює умови для актуалізації механізмів, які забезпечують розгортання цілеспрямованої діяльності.**

Свідомість не дана людині від народження. Вона **формується не природою, а суспільством.** З'явившись на світ, дитина ще не здатна відразу суб'єктивно відокремити себе від зовнішнього світу, вона немовби

«розчинена» в ньому, її свідомість складається поступово через оволодіння в процесі життєдіяльності багатствами суспільної свідомості.

Свідомість - це продукт суспільно-історичною розвитку людства.

Основою якісної зміни в розвитку психіки - переходу до свідомості - є специфічна людська діяльність, праця, що являє собою спільну перетворювальну діяльність, спрямовану на загальну ціль (при відмінності її функцій, що виконуються окремими людьми і суттєво відрізняються від будь-яких дні тварин).

Крім свідомих форм відображення дійсності, для людини характерні й такі, що перебувають немовби за “порогом” свідомості, не досягають належного ступеня інтенсивності або напруженості, щоб звернути на себе увагу. **Терміни «несвідоме», «підсвідоме»** часто трапляються в науковій і художній літературі, а також у повсякденному житті. Інколи про людину говорять: “Вона зробила це несвідомо”, “Вона не хотіла цього, але так сталося” тощо. Часто ми звергаємо увагу на те, що ті або інші думки виникають у нас в голові мовби “самі по собі”, в готовому вигляді, невідомо як і звідки.

Явища людської психіки дуже різноманітні. І далеко не всі з них охоплюються сферою свідомості. Психічна діяльність може не перебувати у фокусі свідомості, не досягати рівня свідомості (досвідомий чи передсвідомий стан) або опускатися нижче порога свідомості (підсвідоме). Сукупність психічних явищ, в стані дій, відсутніх у свідомості людини, що лежать поза сферою розуму, невідомі їй і принаймні в даний момент не піддаються контролю, належить до несвідомого.

Зона максимально ясної свідомості у психічній діяльності порівняно невелика. За нею починається смуга просто ясної свідомості, а потім мінімальної свідомості, за якою вже йде неусвідомлене. Останнє виступає то як потяг, то як відчуття, сприймання, уявлення і мислення, то як сомнамбулізм, то як здогадка, інтуїція, то як гіпнотичний стан або сновидіння, стан афекту чи несамоовитості.

До несвідомих явищ відносять і наслідування, і творче натхнення, що супроводжується раптовим «осяянням» новою ідеєю, яка народжується немовби від якогось поштовху зсередини, і випадки миттєвого вирішення задач, які тривалий час не піддавалися свідомим зусиллям, і мимовільне згадування того, що здавалося назавжди забутим та ін.

Несвідоме не є чимось містичним, його не варто уявляти як ірраціональну, «темну» силу, що затаїлася в глибинах психіки людини. Це цілком нормальна сторона психіки, особливий рівень психічної діяльності. Несвідомі процеси і явища реалізують специфічну функцію людської психіки, сутність якої полягає в адекватному відображенні людиною дійсності й ефективному регулюванні її стосунків з цією дійсністю, що відбуваються за порогом свідомості.

На відміну від свідомості несвідоме не передбачає попередньої уявної побудови дій, проектування їхніх результатів і постановки мети. Кінцевим результатом несвідомого відображення та пізнання є пристосування до дійсності, засноване на неосмисленому врахуванні інформації про властивості та відношення предметів зовнішнього світу.

Несвідомі процеси виконують певну охоронну функцію: позбавляють психіку від постійного напруження свідомості там, де в цьому немає потреби. Розум людини ніс би, мабуть, непомірно великий тягар, якби був змушений контролювати кожний психічний акт, кожний рух і дію. Людина не могла б ані результативно думати, ані розумно діяти, якби всі елементи її життєдіяльності одночасно погребували усвідомлення.

Несвідоме як психічне явище характеризується не лише негативно - в розумінні чогось неусвідомленого (прихованого у даний момент, але здатного за певних умов виявитись у свідомості або приреченого назавжди залишатися невиявленим). Воно має позитивну особливість: це специфічне відображення, що має свою структуру, елементи якої пов'язані як між собою, так і з свідомістю та дією, впливаючи на них і відчуваючи їхній вплив на собі.

Діяльність людини у звичайних умовах є свідомою. Разом із тим окремі елементи здійснюються несвідомо або напівсвідомо, автоматизовано. В житті людини формуються складні звички, вміння і навички, в яких свідомість одночасно і присутня, і відсутня. Будь-яка автоматизована дія має неусвідомлений характер, хоча, зрозуміло, не кожна неусвідомлена дія є автоматизованою.

Свідомою діяльність людини можлива лише за умови автоматичного здійснення максимальної кількості її елементів. Так, для того, щоб майстерно виконати музичний твір, треба мати хорошу навичку гри на музичному інструменті. А повністю зосередити свою увагу на змісті усного виступу може лише той, у кого сформований певний автоматизм самого процесу виголошення промови.

2. Основні функції свідомості

Автоматизація функцій є суттєвою і необхідною особливістю багатьох психічних процесів (мислення, сприймання, мовлення, запам'ятовування та ін.). Її порушення може паралізувати нормальний перебіг психічних процесів. Автоматизм відточує і полегшує різні види діяльності, в ряді розумових і практичних дій обслуговує вищі форми свідомої діяльності. Механізми психічної автоматизації позбавляють свідомість від постійного спостереження і непотрібного контролю за кожним фрагментом дії.

Несвідоме проявляється і в так званих імпульсивних діях, коли людина не дає собі ради в наслідках своїх учинків. Наші наміри далеко не завжди виражаються в наслідках наших дій адекватно, так, як нам би цього хотілося. Іноді, здійснивши той або інший вчинок, людина сама не може зрозуміти, чому вона вчинила саме так. І досить часто саме про такі імпульсивні вчинки, коли їхні наслідки не прогнозувалися усвідомлено, нам і доводиться шкодувати.

Несвідоме проявляється в тій інформації, що накопичується протягом усього життя й осідає у пам'яті як досвід. З усієї суми наявних у нас знань у кожний даний момент у центрі свідомості осідає лише невелика їх частка. Про деякі знання, що зберігаються в пам'яті, люди навіть не підозрюють. Проте

спеціальні дослідження показали, що в регулюванні поведінки людини значну роль відіграють враження, отримані в ранньому дитинстві і закладені в глибинах несвідомої психіки.

Формою прояву несвідомого є й так звана психологічна установка. Цей психічний феномен являє собою цілісний стан людини, який виражає динамічну визначеність її психічного життя, спрямованість особистості на активність у якомусь виді діяльності, загальний нахил до дії, стінку орієнтацію на певні об'єкти, що зберігається доти, доки очікування людини виправдовуються.

Проявляється несвідоме і в інших психічних процесах. Навіть мислення людини може протікати на несвідомому рівні. Що ж до уявлення або таких явищ, як інтуїція і творчість, то їх без участі несвідомих компонентів навіть важко собі уявити.

Перша її характеристика полягає в здатності усвідомлювати знання про навколишній світ. Це явище відбувається на основі пізнавальних процесів: відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення, уяви.

Друга характеристика свідомості - чітко закріплене в ній розрізнення суб'єкта і об'єкта тобто розрізнення «Я» і «Не-Я» людини. Людина є єдиною з живих істот, яка здатна здійснювати самопізнання, вивчати й досліджувати саму себе.

Третя характеристика свідомості - забезпечення цілеспрямованої діяльності людини. До функцій свідомості належить формування мети діяльності. При цьому зважуються її мотиви, приймаються вольові рішення, береться до уваги перебіг дій, вносяться корективи тощо.

Четверта характеристика свідомості - наявність у її складі певного ставлення до когось чи чогось. Ставлення проявляється в почуттях, що їх можна назвати індикаторами міжособистісних стосунків. Наприклад, під час захворювань із порушенням свідомості відбувається розлад саме у сфері почуттів і ставлення: хворий може ненавидіти свою матір, яку доти гаряче любив.

Суспільна свідомість виникла одночасно й у єдності з виникненням суспільного буття. Природі в цілому байдужне існування людського розуму, а суспільство не могло б без нього не тільки виникнути і розвиватися, але і проіснувати жодного дня і години.

Людина володіє прекрасним даром - розумом з його допитливим польотом як у віддалене минуле, так і в прийдешнє, світом мрії і фантазії, творчим вирішенням практичних і теоретичних проблем, нарешті, утіленням самих сміливих задумів. Уже з глибокої стародавності мислителі напружено шукали розгадку таємниці феномена свідомості. Наука, філософія, література, мистецтво, техніка - словом, усі досягнення людства об'єднали свої зусилля, щоб розкрити таємні таємниці нашого духовного життя.

Свідомість складається з почуттєвих образів предметів, що є відчуттям чи уявленням і тому володіють значенням і змістом, знання як сукупності відчуттів, відбитих у пам'яті, і узагальнень, створених у результаті вищої психічної діяльності, мислення і мови. Таким чином, свідомість є особливою формою взаємодії людини з дійсністю і управління нею.

Протягом багатьох століть не змовкають гарячі суперечки навколо сутності свідомості і можливостей її пізнання. Богослови розглядають свідомість як крихітну іскру величного полум'я божественного розуму. Ідеалісти відстоюють думку про первинність свідомості стосовно матерії. Виринаючи свідомість з об'єктивних зв'язків реального світу і розглядаючи його як самостійну і сутність буття, об'єктивні ідеалісти трактують свідомість як щось споконвічне: воно не тільки не з'ясовано нічим, що існує поза ним, але саме із себе покликане пояснити все що відбувається в природі, історії і поведінці кожної окремої людини.

Витоки свідомості. Існують різні історико-філософські тлумачення проблеми свідомості. У залежності від того, який світогляд був пануючим у ту чи іншу епоху мінялося і розуміння свідомості. В античності, при пануючому космоцентричному світогляді увага людини була цілком спрямована на

навколишній світ. Свідомість призначалася як загальний зв'язок між розумом і об'єктом, що існують незалежно один від одного.

У культурі християнства виникає потреба у внутрішньому зосередженні. Вона була викликана необхідністю спілкування з Богом через молитву. Поряд з молитвою виникла практика сповіді, у якій закріплювалася здатність до самоаналізу і самоконтролю. Тоді свідомість – знання насамперед про власний духовний досвід. Світогляд епохи Середньовіччя можна назвати геоцентричним.

У Новий час людина відмовляється від Бога, сама захотіла стати царем природи, спираючи на свій Розум. Це свідчило про формування нового духовного досвіду людей, у якому людина звільняється від влади понад почуттєвого про згоду прийняти своє походження тільки через природну еволюцію. Свідомість ототожнюється з мисленням тобто максимально раціоналізована.

Залишається складним питання про **джерела свідомості**. Склалися різні стратегії його дослідження: реалістична, об'єктивно-ідеалістична, феноменологічна, вульгарна-матеріалістична й ін. **Вульгарний-матеріалістичний** напрямок зводить свідомість у кінцевому рахунку характер мислення виявляється їжею, що впливає через хімізм крові на мозок і його роботу. Протилежний цьому - **об'єктивно-ідеалістичний** підхід визначає свідомість як незалежну від мозку, але обумовлену деяким духовним фактором (Богом, ідеєю).

Тобто свідомість - історичне утворення, з'являється як розвиток властивої матерії властивості відображення; вища форма відображення дійсності, функція її мозку, пов'язана з біологічними передумовами і соціальними умовами.

Свідомість неможливо вивести з одного лише процесу відображення об'єктів природного світу: відношення “суб'єкт-об'єкт” не може породити свідомість. Для цього суб'єкт повинен бути включений у більш складну

систему соціальної практики, у контекст громадського життя. Кожний з нас, приходячи в цей світ, успадковує духовну культуру суспільства.

Ми вступаємо в діалог із суспільною свідомістю, і це конфронтуюча нам свідомість є реальність, така ж, як, наприклад, держава або закон. Ми можемо збунтуватися проти цієї духовної сили, але так само, як і у випадку з державою, наш бунт може виявитися не тільки безглуздим, але і трагічним, якщо ми не будемо враховувати ті форми і способи духовного життя, що нам об'єктивно протистоять. Щоб перетворити історично сформовану систему духовного життя, потрібно нею спочатку опанувати.

Але підкреслюючи єдність суспільного буття і суспільної свідомості, не можна забувати і їх різницю, специфічну роз'єднаність. Історичний взаємозв'язок суспільного буття і суспільної свідомості в їх відносній самостійності реалізується таким чином, що якщо на ранніх етапах розвитку суспільства суспільна свідомість формувалася під безпосереднім впливом буття, то надалі цей вплив набував усе більш опосередкований характер - через державу, політичні, правові відносини й ін.

Отже, свідомість як відображення і як активно-творча діяльність являє собою єдність двох нероздільних сторін того самого процесу: у своєму впливі на буття вона може як оцінювати його, прогнозувати, так і через практичну діяльність людей перетворювати його. Саме тому суспільна свідомість епохи може не тільки відбивати буття, але активно сприяти його перебудові. У цьому і полягає та історично сформована функція суспільної свідомості, що робить її об'єктивно необхідною і реально існуючим елементом будь-якого суспільного устрою.

3. Правова свідомість та правова культура.

Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою відповідно до вищого законодавчого акту нашої країни— Конституції України. Як і для будь-якої держави, головним багатством є її народ. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Правова культура українського суспільства, яка є частиною його загальної культури та одним з головних показників рівня розвитку суспільства, наразі перебуває лише на стадії формування й потребує цілеспрямованої діяльності з її становлення та активного розвитку. Таку діяльність називають правовим вихованням.

Правова культура суспільства — це різновид загальної культури, який становить систему цінностей, що досягнуті людством у галузі права і стосується правової реальності даного суспільства.

Серед правових цінностей - активність суб'єктів права у правовій сфері, добровільність виконання вимог правових норм, реальність прав і свобод громадян, ефективність правового регулювання, якісні закони, досконала юридична техніка, розвинута правова наука, юридична освіта, ефективна юридична практика, стабільний правопорядок. Систему цінностей в галузі права, що існують в реальному функціонуванні в суспільстві, називають правовою реальністю, яка у структурному відношенні збігається з поняттям «правова система».

Структура правової культури суспільства включає:

1) культуру свідомості та правосвідомості — високий (некризовий) цикл соціальної активності правосвідомості, що містить оцінку закону з позицій справедливості, прав людини;

2) культуру правової поведінки — правову активність громадян, яка виражається в правомірній поведінці;

3) культуру юридичної практики — ефективну діяльність законодавчих, судових, правозастосовних, правоохоронних органів.

Щоб дати визначення правосвідомості, треба, перш за все, розглянути поняття «свідомості», тому що правосвідомість є похідною формою свідомості. А свідомість, у свою чергу, може бути розглянута з декількох сторін.

Свідомість – це одне з фундаментальних понять філософії, психології, соціології, яке характеризує важливий системний компонент людської психіки.

Властива лише людині свідомість є продуктом суспільно– історичного розвитку людства. Свідомість людини характеризується активністю, спрямованістю на певний об’єкт, здатністю до самостереження і рефлексії, різним ступенем ясності тощо.

В юридичній літературі не існує єдиного визначення правової свідомості. И. Е. Фарбер визначає правосвідомість як сукупність правових поглядів та почуттів, які наділені нормативним характером та включають в себе як знання правових явищ, так і оцінку з точки зору класової(або загальнонародної) справедливості, а також нові правові вимоги, які відображають економічні та політичні потреби та інтереси суспільного розвитку.

На думку Е.А. Лукашевої, правосвідомість – це погляди, уявлення, думки, почуття, настрої, які виражають розуміння необхідності встановлення та функціонування визначеного правового порядку в суспільстві.

Скаун О.Ф. вважає, що правосвідомість – це система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до чинного, минулого та бажаного права, а також до діяльності, пов’язаної з правом.

Ключовий пункт правосвідомості – це усвідомлення людьми цінностей природного права, прав і свобод людини і оцінка чинного права з погляду його відповідності загально-людським цінностям, що знайшли закріплення в міжнародних документах про права людини. Правосвідомість не тільки виражає ставлення індивіда до правової дійсності, а й спрямовує її певні зміни в правовому середовищі, прогнозує і моделює їх.

Розглядаючи структуру правосвідомості, необхідно відмітити, що у правосвідомості відображене як знання права та правових явищ, так і відношення до них (їх оцінка) та вимоги (вольове прагнення) до встановлення правових норм, інститутів, прав і обов’язків.

Правова свідомість (правосвідомість) — це особливий вид суспільної свідомості, сукупність різних форм відображення правової дійсності у правових теоріях та концепціях, поглядах, почуттях, уявленнях людей про право, його справедливість, цінність, місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей.

Правосвідомості притаманні як ті властивості, що є загальними для всіх видів суспільної свідомості, так і ті, що відрізняють її від них. Своєрідність правосвідомості обумовлена, в першу чергу, тим, що вона має свій особливий предмет відображення і впливу — правову дійсність, зокрема, право як систему правових норм, правовідносини, законодавство, правову поведінку та інші правові явища, правову систему в цілому. Причому правосвідомість не тільки відбиває їх у правових принципах, категоріях, концепціях, теоріях, почуттях, поглядах, а й спрямовує суб'єктів права на здійснення певних змін в правовому середовищі, прогнозує і моделює правові діяння.

У структурі правосвідомості суспільства деякі науковці виділяють два елемента правосвідомості: правову ідеологію та правову психологію, а інші стверджують, що правова свідомість складається з трьох елементів, а саме правової ідеології, правової психології та правової поведінки.

1. Правова психологія утворює емоційний компонент правосвідомості, утворюється стихійно, на основі емоційного ставлення до правових явищ в суспільстві, яке може бути і позитивним, і негативним. Це найбільш поширена форма усвідомлення права, притаманна у тій чи іншій мірі всім суспільним відносинам, що виникли за участю юридичного елемента.

2. Другим елементом виступає правова ідеологія. Це концентрований вираз правосвідомості, як форми суспільної свідомості. Т.Г. Андрусяк визначає правову ідеологію як систему правових поглядів, що базується на певних ідеологічних і наукових позиціях. Правова ідеологія формується в результаті наукового, теоретичного відображення правової дійсності, на основі узагальнення і розвитку найбільш відомих і значущих державно-

правових теорій минулого і сучасності, вивчення основних закономірностей становлення, розвитку і функціонування держави і права.

Як вже зазначалося, деякі автори виділяють третій елемент правової свідомості – правову поведінку. На думку Ю.А. Ведернікова, правова поведінка – це вольова сторона правосвідомості, яка являє собою процес перетворення норм у реальну правову поведінку. У структурі поведінкової частини правосвідомості виділяють такі елементи: мотиви правової поведінки;

правові установки, які є одним з найбільш складних компонентів правосвідомості.

Призначення, місце та роль правосвідомості в правовій сфері суспільного життя, визначається тим, що вона пов'язана з різними правовими явищами, є однією з причин, факторів їх виникнення, формою існування, елементом (складовою) чи результатом. Будь-яка правова діяльність неможлива без того, що її суб'єкти усвідомлюють і керують своїми діями. Це стосується референдумів, законотворчості, відомчої та інших видів правотворчості, правозастосування, правоохоронної діяльності, правомірної та протиправної поведінки, юридичної науки та освіти, правового виховання і т. ін. Законодавство є результатом правосвідомості суб'єктів правотворчості, рішення судів, юридичні консультації, постанови слідчих та прокурорів, виступи адвокатів - відповідно результатами професійної правосвідомості юристів.

Юридична наука - це теоретична форма існування правосвідомості, а юридична освіта і правове виховання спрямовані на формування правосвідомості. **Правосвідомість** складається з трьох основних блоків: **когнітивного** (раціонального, ідеологічного), **психологічного** (емотивного) і **поведінкового**.

Когнітивна складова правосвідомості представляє, в першу чергу, сукупність правових знань, принципів, ідей, теорій, концепцій, які відбивають теоретичне (наукове) осмислення суб'єктами права, правового розвитку,

правових режимів, механізму та процесу правового регулювання суспільних відносин.

На відміну від раціонального формування когнітивних складових правосвідомості, **правова психологія** утворюється стихійно на основі емпіричного, безпосереднього відображення суб'єктами права правових явищ у вигляді суспільної правової думки, правових переживань, почуттів, емоцій, оцінок та ін. Виникнення та існування правової психології пов'язане з властивістю людей безпосередньо чуттєво відображати правове середовище, емоційно реагувати на правові явища.

Поведінкову частину правосвідомості складають мотиви правової поведінки, правові установки. Це ті елементи, які безпосередньо зумовлюють і визначають поведінку суб'єктів права, її напрямок, природу. Поведінкові елементи утворюють вольову сторону правосвідомості, синтезують раціональні та емоційні компоненти, є однією із складових частин правової поведінки. Поведінкові елементи правосвідомості безпосередньо виступають об'єктом і засобом правового регулювання, тому що впливати на поведінку людей можна через їх правосвідомість, формування відповідних мотивів і правових установок.

Призначення правосвідомості, її місце та роль в правовій сфері суспільного життя конкретизуються в функціях — головних напрямках її впливу на правові явища, правову систему в цілому.

Основними функціями правосвідомості є:

1) когнітивна — пізнання правової дійсності, в результаті чого створюються правові теорії, концепції, принципи, суб'єкти набувають правових знань;

2) правоутворююча — формування права на різних рівнях його існування, зокрема правосвідомість є джерелом права, правові нормативні акти виступають як форма зовнішнього виразу правосвідомості суспільства і законотворчих органів держави. Правові принципи, що є елементом

правосвідомості, визначають основні якості норм права, форм і засобів правового регулювання;

3) регулююча — упорядкування суспільних відносин, тому що право впливає на поведінку суб'єктів суспільних відносин через усвідомлення ними правових приписів, формування на цій основі мотивів правомірної поведінки, правових установок, звичок тощо. Ефективність правового регулювання багато в чому залежить від рівня правосвідомості суб'єктів, їх правових знань, характеру оцінок правових приписів, почуттів, поведінкових мотивів і установок.

Структуру правової свідомості особи становлять три складові: **правові знання, правові оцінки та правові установки.**

Правосвідомість, як і правова культура, виникає не сама по собі, а як результат процесу правової соціалізації особи, під яким розуміється входження індивіда в правове середовище, послідовне набуття ним правових знань, його залучення до правових цінностей і культурних надбань суспільства, процеси їх втілення у правомірній поведінці суб'єкта, його правовій активності. Правова соціалізація може здійснюватися в різних формах — стихійного сприйняття права, правового виховання і самовиховання, регулятивного впливу права, здійснення правової діяльності тощо.

Правосвідомість поділяється на види за різними критеріями:

а) за суб'єктами (носіями) — на правосвідомість суспільства, правосвідомість соціальної групи чи колективу, правосвідомість особи.

Індивідуальна правосвідомість — це правосвідомість окремої людини, яка формується під впливом індивідуальних обставин життя, зовнішнього середовища і залежить від рівня її правової освіти. Індивідуальна правосвідомість — це сукупність особистих поглядів, уявлень, правових знань, емоцій і настанов конкретного суб'єкта відносно чинного чи бажаного права. Отримані в результаті виховання, навчання, спілкування знання про право є основним джерелом формування індивідуальної правосвідомості;

Групова правосвідомість — це правосвідомість певних соціальних груп населення країни, яка формується навколо певної ідеї, окремого нормативно-правового акта тощо. На процес її формування впливає спільність інтересів, традицій, умов життя, а також авторитет лідера групи. У ряді випадків правосвідомість однієї соціальної групи може суттєво відрізнятися від правосвідомості іншої групи;

Суспільна правосвідомість — це правосвідомість, яка притаманна великим соціальним утворенням (населенню країни, окремого регіону, певному етносу), що є носіями національної правової культури, проявляє себе у ході загальнонаціональних акцій: виборів до парламенту, обрання глави держави, проведення референдуму.

Зазначені види правосвідомості взаємозв'язані, групова і суспільна правосвідомість складаються із правосвідомості окремих людей. В той же час індивідуальна правосвідомість формується під впливом групової та суспільної правосвідомості;

б) за джерелами формування — на буденну, наукову, професійну:

буденна (повсякденна, побутова, звичайна) правосвідомість - це сукупність конкретних життєвих обставин, особистого правового досвіду й отриманої освіти, що характеризує ставлення людини до чинного чи бажаного права і правової системи на побутовому рівні;

професійна правосвідомість — це сукупність професійних правових знань, почуттів, емоцій, настанов, мотивів юристів практиків та інших людей, які мають спеціальну юридичну освіту, що формується у результаті професійної діяльності й навчання;

наукова (теоретична) правосвідомість — це сукупність наукових знань, теорій, доктрин, оцінок, емоцій і почуттів науковців юристів відносно існуючої та бажаної правової системи громадянського суспільства.

в) за природою відбиття правової дійсності — на емпіричну та теоретичну.

Правосвідомість звичайно не існує в «чистому» вигляді, вона взаємопов'язана з іншими формами усвідомлення реальності. На відміну від інших форм суспільної свідомості, правосвідомість має свій особливий предмет відображення і об'єкт впливу — право як систему правових норм, правовідносини, законодавство, правову поведінку, і насамкінець, правову систему в цілому.

На процес формування правосвідомості впливає багато факторів, серед яких матеріальні умови життя, соціальне становище, духовна, у тому числі й правова, культура суспільства, стан правового виховання населення, інтелектуальні можливості людини тощо.

4. Правова культура особистості.

Правова культура особистості - це знання та розуміння права, а також дії відповідно до нього. Правокультурною людиною можна вважати ту, яка не лише знає та розуміє юридичні норми, є правосвідомою людиною, а й слідує їх вимогам у своєму житті.³ Правової культури особистості складається правова культура суспільства, яка показує рівень правосвідомості та правової активності суспільства, ступінь прогресивності юридичних норм і юридичної діяльності. Якість правової культури та правової освіти, зрештою, впливає на якість норм права, правил поведінки, за допомогою яких регулюються відносини у різних сферах діяльності.

Правова культура особи включає як правосвідомість, розуміння принципів права, повагу до нього, упевненість у справедливості законів, юридичних прав і обов'язків та інших правових явищ, так і правову активність, передову юридичну практику. За змістом правову культуру доцільно поділяти на такі блоки: а) правосвідомість як система відображення суб'єктом правової дійсності; б) правомірну поведінку і правове мислення; в) результати правомірної поведінки та правового мислення. За характером правової діяльності (правомірної поведінки) — на теоретичну і практичну, в тому числі професійну, продуктивну та репродуктивну.

Важливою складовою правової культури є правомірна поведінка, в процесі здійснення якої виробляються правові цінності, матеріальні та духовні блага. Суб'єкти права реалізують правові норми і відтак відтворюють певні зміни у правовому середовищі, які у відповідних умовах виступають як правові цінності. Єдність індивідуальної правової культури і правомірної поведінки конкретизується через поняття її культурного стилю.

Індивідуальний культурний стиль правомірної поведінки особи характеризується сталістю у вирішенні життєвих проблем і завдань і в цьому аспекті є важливим показником її правової підготовки, досвіду, виявляє особливості вибору варіанта правомірної поведінки в межах, що визначені правовими нормами.

Одним з найважливіших шляхів становлення й розвитку індивідуальної і загальносуспільної правової свідомості та правової культури є правове виховання населення, зокрема правова освіта, правова пропаганда й агітація, самовиховання, тобто правова діяльність, спрямована на формування у людей високого рівня правової свідомості та правової культури.

Елементом правової культури особи є правова свідомість, яка виражається у ставленні особи до права, її правових ціннісних орієнтаціях та переконаннях. Зв'язок «правосвідомість і правова культура» органічний і нерозривний. Вони впливають один на одного, і обумовлені один одним. Можна сказати, що перше поняття більш впорядковане, адже в ньому відбивається як чинне право, так і його історія, кращі його досягнення, а також позитивні приклади інших держав. Правова культура ширше правосвідомості, і несе в собі велику емоційну і поведінкову складову. Якщо правосвідомість особи охоплює тільки духовне життя суспільства, є тільки частиною суспільної свідомості, то правова культура включає в себе як духовні характеристики, так і матеріальні складові права (юридичні установи, їх організацію, відносини).

На сучасному етапі розвитку нашої країни основними завданнями правового виховання населення є забезпечення формування: правильного

розуміння змісту основних правових понять; знання основних положень Конституції України та інших найважливіших нормативно-правових актів нашої держави; переконання у доцільності та необхідності неухильного додержання вимог правових норм, що викладені у законах, інших нормативно-правових актах; негативної реакції на кожне правопорушення, незалежно від того, хто його вчинив; поваги до правоохоронних органів і готовності надавати їм допомогу в розкритті й попередженні правопорушень.

Правова культура особи - зумовлений правовою культурою суспільства ступінь правової розвиненості, ціннісної інформаційно-правової освіченості особи, що дає їй змогу адекватно орієнтуватися у різних правових ситуаціях, дотримуватися правомірної поведінки.

Ознаки правової культури особи:

- 1) формується під впливом соціальних умов, залежить від повноти соціалізації особи як члена суспільства;
- 2) зумовлюється правовою культурою суспільства, її структурою;
- 3) передбачає певний ступінь правової розвиненості, опанування певною сумою юридичних знань, зокрема системою основних прав і свобод, та оцінювальної інформаційно-правової освіченості - розуміння соціальної цінності права;
- 4) спостерігається у вмінні адекватно орієнтуватися у сфері, урегульованій правом, спираючись на здобутий правовий досвід протягом життя;
- 5) зовні виражається у правомірній поведінці і навіть виробленні її стилю.

Структура (елементи) правової культури особи:

1) правова освіченість (інформованість) - знання змісту правових норм. Інформованість була і залишається важливим каналом формування юридично зрілої особи. Існує такий феномен правової культури, як презумпція знання закону (пізнавальний, інформаційний аспект);

2) повага до права - розуміння необхідності і соціальної корисності правових норм, "віра в право", судження про право як соціальну цінність,

звичка орієнтуватися на правові цінності і правомірні настанови, на використання правових засобів для задоволення потреб та інтересів (оцінно-орієнтувальний аспект);

3) діяльність, відповідна праву, - свідоме виконання вимог правових норм: правомірно поводитися, реалізовувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки; вміння користуватися правовим інструментарієм - законами та іншими актами (поведінковий, діяльнісний аспект).

Правокультурну особу можна визначити за такими показниками:

- правосвідомість (поважне ставлення до права, готовність добровільно його дотримуватись, традиція додержання і виконання договорів та ін.);
- правове мислення (вища аналітична здатність особи опосередковано і узагальнено за допомогою понять, суджень, умовиводів, що фіксуються словами, відображати істотні закономірні зв'язки дійсності, вирішувати соціально-правові суперечності);
- правомірна поведінка (зіставлення вчинків із правовими нормами);
- правова активність як вища форма правомірної поведінки.

Правова активність - соціально корисна ініціативна діяльність особи, яка перевершує звичайні вимоги до можливої і належної поведінки і спрямована на утвердження соціально-правових цінностей, розвиток демократії, зміцнення законності і правопорядку в суспільстві. Правова активність - одна зі змістових характеристик особи, що слугує зовнішнім вираженням її правосвідомості і правової культури, визначає їх рівень. На відміну від держав з тоталітарним режимом, де бажаною є людина конформістської поведінки, а від активної («носія правової енергії») намагаються позбутися, у державах з демократичним режимом потрібна особа активна, інформована про свої права й обов'язки і здатна їх реалізовувати в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Питання для самоконтролю

1. *Що таке відчуття та сприйняття? У чому їх подібність та відмінність?*
2. *Назвіть властивості відчуттів.*

3. Розкрийте закономірності сприйняття предметів, простору, часу та руху.
4. Які фактори впливають на обсяг та якість уваги?
5. Роль уваги у професійній діяльності юриста.
6. Що собою являє увага та яке її значення у діяльності юриста?
7. Що таке мислення?
8. У чому полягають особливості творчого мислення?
9. Що таке інтуїція та яка її роль у правозастосовній діяльності?

Практичні завдання

Практичне завдання № 1. Слідчий має дані, які дозволяють припустити, що підозрюваний симулює глухоту. Яким чином слідчий може використати знання про загальні закономірності відчуттів для викриття симуляції глухоти?

Практичне завдання №2. У справі про виробничу аварію на текстильній фабриці необхідно було перевірити видимість певних об'єктів, що знаходяться в цеху, під час аварії. Аварія відбулась у робочий час.

Слідчий запланував провести відтворення обстановки і обставин події у неробочий день.

Про яке явище у сфері відчуттів необхідно знати слідчому для забезпечення необхідних умов проведення даної слідчої дії?

Практичне завдання № 3. Пізньої осені, пізнього вечору, Пилипчук та Барабаш, чекаючи попутного автомобіля, стояли на узбіччі дороги. Місце було неосвітленим. Пилипчук знаходився там приблизно півгодини, а Барабаш щойно вийшов зі свого будинку. Повз них на великій швидкості промчав автомобіль, водій якого не відреагував на прохання (у формі характерної жестикуляції) зупинитись.

Згодом, на допиті як свідка, Пилипчук дав показання, що стосуються опису автомобіля та людей, які в ньому знаходилися. Барабаш сказав, що ні автомобіль, ні осіб, які в ньому перебували, описати не може. Він зазначив лише те, що це був позашляховик без затемнених вікон.

Пилипчук і Барабаш приблизно одного віку, зір в обох нормальний, працюють робочими в лісовому господарстві.

Яка із загальних психофізіологічних закономірностей зорових відчуттів повинна бути врахована слідчим при допиті цих свідків та оцінці їх показань?

Тести

Який вид пам'яті забезпечує збереження і відтворення інформації :

- а) оперативна;
- б) довготривала;
- в) емоційна;

Що легше запам'ятовується:

- а) те, що входить у мету діяльності;
- б) організований матеріал;
- в) те, що викликає зацікавленість;

Процес зворотній запам'ятовуванню – це ...

- а) впізнання;
- б) пригадування;
- в) забування

Стан психологічної концентрації на об'єкті в психології називається:

- а) уява;
- б) мислення;
- в) увага

Щоб правильно оцінювати свідчення свідків, необхідно мати :

- а) чутливість аналізатора;
- б) адаптація;
- в) ідентифікація;

Як називається людина, якщо вона легко змінює свою думку під впливом інших:

- а) кінестетик;
- б) конформіст;
- в) егоїст

Етап мислення в процесі рішення задач, який передуює відкриттю кримінальної справи:

- а) орієнтування в умовах;
- б) визначення шляхів, засобів, методів рішення задачі;
- в) підготовчий

Принцип доповнення полягає в тому, що мозок прагне:

- а) згрупувати близькі елементи;
- доповнити погано окреслені контури;
- в) всі відповіді правильні

Якщо людина вважає те, що з нею відбувається, результатом дії зовнішніх сил, то вона є:

- а) екстраверт;
- б) візуал;
- в) практик;

Люди якого типу всю інформацію сприймають через зір і зорові образи:

- а) візуал;
- б) холерик;
- в) інтроверт

ТЕМА №3 . ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ У СИСТЕМІ ПРАВОВІДНОСИН

1. Поняття про емоції і почуття та їх властивості
2. Види емоцій і почуттів
3. Емоційні стани як форми переживань людини
4. Індивідуальні відмінності та експресія емоцій і почуттів

1. Поняття про емоції і почуття та їх властивості

Емоції і почуття, як і інші психічні явища, становлять собою **різні форми відображення реального світу**. На відміну від пізнавальних процесів, що відображають навколишню дійсність у відчуттях, образах, уявленнях, поняттях та думках, емоції і почуття відображають об'єктивну реальність у переживаннях. Як стверджував Ч. Дарвін, емоції виникли в процесі еволюції як засіб, за допомогою якого живі істоти визначають значимість тих чи інших умов для задоволення актуальних потреб. У них виражається суб'єктивне ставлення людини до предметів і явищ навколишньої дійсності: одні предмети, явища, речі радують людину, вона захоплюється ними, інші – засмучують або викликають відразу, треті – залишають байдужою.

Емоції і почуття є значущим чинником формування особистості, особливо її мотиваційної сфери. Зміст стійких почуттів індивіда розкриває людину як індивідуальність. **Людські емоції і почуття найяскравіше виражають духовні запити і прагнення людини, її ставлення до дійсності**. Як зазначав видатний педагог К. Ушинський, «ні слова, ні думки, навіть вчинки наші не виражають так ясно нас самих і наше ставлення до світу, як наші почуття».. Емоції та почуття органічно пов'язані між собою, але за своїм змістом і формою переживання вони не тотожні.

Поняття «емоції» вживають у широкому і вузькому значенні. У широкому розумінні, емоції позначають будь-які можливі переживання людини. У вузькому розумінні, емоції (від. лат. *emoveo* – хвилюю, збуджую) – відносно прості та короткотривалі психічні переживання, що характеризують

ситуативне ставлення людини до навколишнього світу і до самої себе. Прикладом емоцій є радість, сум, страх, гнів тощо. В емоціях відображені переживання, що виражають ступінь задоволення чи незадоволення невідкладних потреб людини, наприклад, фізіологічних чи потреб у безпеці. На основі емоцій можна судити про те, що у даний момент хвилює людину, які потреби є для неї найактуальнішими. Емоції притаманні людині з моменту народження.

Сучасні наукові дані свідчать про те, що прості емоції (наприклад, здивування, задоволення) змінюються мало, бо є вродженими. Складні ж емоції (наприклад, інтерес, страх, сором) впродовж життя та розвитку людини зазнають суттєвих змін унаслідок соціалізації. На відміну від емоцій, почуття – складні та довготривалі психічні переживання, що характеризують стале і узагальнене ставлення людини до навколишнього світу і до самої себе. У почуттях відображається ступінь задоволення чи незадоволення соціальних потреб людини, наприклад, потреби у спілкуванні, самоповазі, самоактуалізації. Такі переживання (наприклад, гордість, любов, ревності тощо) тривають не годинами і днями, а місяцями й роками.

Почуття виникають на основі емоцій, а розвиваються у процесі суспільного формування людини. Їх динаміка залежить від конкретних культурно-історичних умов, у яких перебуває особа: у ході історичного розвитку людини її почуття збагачувалися, набуваючи нового змісту і форми.

Емоційно-почуттєву сферу характеризує низка властивостей. По перше, емоціям та почуттям властива суб'єктивна забарвленість. Це означає, що вони несуть на собі відбиток індивідуальних особливостей людини, відображають своєрідність її життєвого досвіду, інтересів, установок, потреб тощо. Суб'єктивний чинник в емоціях і почуттях відіграє основну роль: з-поміж величезної кількості варіантів поведінки, людина обирає «свій». По друге, емоції та почуття полярні.

Полярність виявляється в тому, що кожна емоція та почуття має позитивний та негативний полюси (наприклад, задоволення – незадоволення,

радість – сум, любов – ненависть). По третє, у складних людських переживаннях спостерігається злиття цих полярних емоцій, в результаті чого з'являється амбівалентність або подвійність, емоцій і почуттів. Наприклад, у ревнивої людини пристрасне кохання може поєднуватися з жагучою ненавистю. Зрештою, всі людські емоції і почуття в нормі є амбівалентними.

Конфлікт між протилежними переживаннями при цьому вирішується різними способами: їх витіснення під певним «виправдовувальним» приводом, викривлення окремих переживань тощо. По четверте, емоції і почуття людини можуть бути різної інтенсивності (наприклад, страждання чи здивування можуть бути сильними і слабкими). По п'яте, емоціям і почуттям притаманна певна тривалість, яка пов'язана з глибиною переживань: чим почуття глибші, тим вони триваліші. По шосте, їм притаманна предметність – ступінь усвідомленості і зв'язку з конкретним об'єктом (наприклад, якщо людина переживає радість, то вона спричинена конкретним предметом або явищем). По сьоме, почуттям і емоціям притаманне узагальнення й можливість перенесення: почуття, що виробилися стосовно одного явища чи предмета, переносяться до певної міри на весь клас однорідних об'єктів. Також перенесення може мати місце у випадку, коли емоції, не задоволені відносно одного об'єкта, переносяться на інший (наприклад, виміщення зла на слабкій людині). По восьме, почуттям притаманне притуплення під впливом тривалої дії подразників.

При цьому подразнику, який викликає нові почуття, звичайно надається більша перевага порівняно з вже знайомим. Притуплення притаманне як позитивним, так і негативним почуттям: улюблена пісня набридає, якщо її постійно слухати; жарт, який повторюють постійно, не викликає сміху; людина звикає до неприємного запаху, незатишної обстановки, похмурого краєвиду. Притуплення негативних почуттів може бути небезпечним, оскільки вони сигналізують про несприятливу обстановку та спонукають до її зміни. По-дев'яте, почуття між собою взаємодіють, співставляються та впливають одне на одне. Так, задоволення відчувається гостріше після незадоволення,

благородний вчинок здається яскравішим на тлі неестичної поведінки – це контраст почуттів.

Почуття та емоції також підсумовуються, якщо вони систематично викликаються одним і тим самим об'єктом. В результаті підсумовування підвищується емоційна чутливість до подразників: накопичення позитивних почуттів викликає укріплення любові та поваги до об'єкта, накопичення негативних – може призвести до афекту. По-десяте, емоціям притаманне заміщення – неуспіх в одній сфері діяльності компенсується успіхом в іншій. Емоції і почуття виконують певні функції у життєдіяльності людини. Сигнальна функція полягає у формуванні індивідуального емоційного досвіду особистості: емоції сповіщають людину про значущість тих чи інших умов або подій; про суб'єктивне ставлення людини до них; про те, з якими перешкодами вона зустрічається на своєму шляху; на що слід звернути увагу насамперед; вони сигналізують також про сприятливий чи несприятливий хід подій. Особливо потрібну інформацію при цьому надають негативні емоції.

Регулятивна функція полягає у формуванні ситуативних чи стійких мотивів поведінки конкретної особистості. Наші установки, готовність діяти в певному напрямі, інтереси і бажання, потяги та прагнення – все пов'язане з емоціями і почуттями. Вони регулюють активність взаємодії людини з матеріальним та соціальним середовищем, тобто є індикатором цінності того об'єкта, на оволодіння яким спрямована дія. Готуючись до дії, людина емоційно оцінює її об'єкт.

Так, при зустрічі зі знайомим ми готові до певних стосунків із ним залежно від тих емоційних станів, які переважали в нашому попередньому досвіді спілкування. Це й є індивідуально-психологічний аспект регулятивної функції, а соціальний – полягає у впливі емоцій і почуттів на інших людей, з якими носій емоційного стану спілкується. Фізіологічні засади емоцій.

Провідну роль у проявах емоцій і почуттів виконує кора великих півкуль головного мозку, яка здійснює регулювальну функцію стосовно підкоркових процесів, спрямовує їх діяльність відповідно до усвідомлення людиною своїх

переживань. Між корою та підкірковими центрами нервової системи постійно відбувається взаємодія. Підкірка, вважає І.П. Павлов, тонізує кору мозку, надсилаючи до неї потужні потоки подразнень. Кора регулює збудження, що йдуть з підкірки, і під її дією одні з цих збуджень реалізуються в діяльності та поведінці, а інші гальмуються залежно від обставин і станів особистості.

Переживання емоцій та почуттів супроводжується низкою вегетативних проявів: зміною частоти скорочень серця, дихання, тону м'язів, просвіту судин (це пояснює почервоніння чи збліднення шкіри). Сильні емоції викликають зменшення виділення слини, пригнічення роботи внутрішніх органів, зміну кров'яного тиску, м'язової активності. Знання даних психофізіологічних закономірностей використовувалося у давні часи у судочинстві. Щоб примусити людину дати свідчення, спеціально створювалася шокова ситуація, обстановка, яка провокувала вияв емоцій. Наприклад, підозрюваного раптово вводили в ледь освітлене приміщення, де знаходився труп, і там змушували сказати правду, використовуючи його шоківий стан.

У Стародавньому Китаї було розповсюджене випробовування рисом: під час судового розгляду особа, підозрювана у вчиненні вбивства, тримала жменю рису в роті. Якщо після прослуховування обвинувачення рис залишався сухим, це свідчило про винуватість особи, оскільки сильне хвилювання через розуміння провини мало викликати припинення діяльності слинних залоз. Сучасний електронний прилад, який дозволяє встановити залежність органічних функціональних змін від емоційних станів та може реєструвати дані психосоматичні кореляції має назву поліграфа або детектора брехні. На перебіг емоцій та почуттів впливає друга сигнальна система: переживання виникають не лише при безпосередньому впливі предметів, а й можуть бути викликані словами. Слово змінює наші настрої, викликає захоплення, глибокі переживання.

Завдяки діяльності другої сигнальної системи емоції і почуття стають усвідомленими процесами, набувають суспільного характеру, встановлюється

співвідношення між власними емоційними реакціями та суспільно значимими почуттями. Усвідомлюючи ситуацію, що викликає певні почуття та самі почуття, ми можемо зменшити силу переживання, стримувати, регулювати їх, але зовнішнє вираження емоцій, внутрішній емоційний і почуттєвий стан при цьому зберігаються.

Лише за допомогою діяльності другої сигнальної системи можливе формування складних моральних, інтелектуальних, естетичних почуттів. Незважаючи на те, що в мові існує близько 6 тис. слів, якими переважно передаються ті чи інші переживання, іноді буває досить важко розповісти про власні почуття, виразити переживання у мові. Багатство емоцій і почуттів настільки велике, що слова, які ми підбираємо, здаються недостатньо яскравими та такими, що невірно відображують різноманітні емоційні стани та їх відтінки.

2. Види емоцій і почуттів

За знаком (забарвленістю) виділяють негативні та позитивні емоції і почуття. Негативні емоції і почуття – це неприємні переживання, наприклад, страх, переляк, відраза тощо. Вони є більш різноманітними, ніж позитивні. Очевидно, це дає людині змогу успішніше адаптуватися до несприятливих обставин, оскільки негативні емоції слугують сигналом тривоги. В межах розумної сили і тривалості, вони корисні: зокрема страх і гнів підвищують інтенсивність обмінних процесів, посилюють опірність організму, призводять до кращого постачання мозку киснем.

Однак, при надмірному і постійному впливі вони спричиняють негативні зміни в організмі, зокрема, стрес. Позитивні емоції і почуття – це приємні переживання, наприклад, радість, задоволення, інтерес тощо. Вони корисні для організму, оскільки підвищують його активність. Для людини вони є сигналом повернення до благополуччя. За характером впливу на життєдіяльність людини виділяють: **стенічні емоції і почуття (від грецьк. *stenos* – сила)** – підвищують активність організму, мобілізують його енергетичні ресурси й захисні механізми. Як правило, до них належать радісні

та приємні переживання, наприклад, радість, кохання тощо. Недарма кажуть, що на радостях людина готова «гори перевернути».

Однак, активність людини можуть стимулювати і деякі негативні емоції, наприклад, гнів; **астеничні емоції і почуття (від грецьк. *astenos* – слабкість, безсилля)** – знижують активність людини, послаблюють її волю. Це, здебільшого, неприємні переживання: сум, незадоволення, страждання. Проте, пасивність можуть спричиняти й приємні емоції і почуття: наприклад, тиха, спокійна радість. Таким чином, одні й ті ж емоції і почуття в одних випадках підвищують, а в інших – знижують активність організму; за одних обставин гнів і ненависть можуть додавати людині сил, а за інших – паралізувати її. Це залежатиме від певних обставин: оточення людини, її моральних норм, індивідуальних особливостей тощо. За рівнем організації виділяють вроджені та набуті емоції. Вроджені – примітивні емоції, властиві як людям, так і тваринам. Вони пов'язані з інстинктивними вабленнями (наприклад, переживання, які виникають внаслідок голоду, спраги, прагнення до задоволення статевого потягу тощо) та зникають при їхньому задоволенні. Якщо ступінь задоволення перевищує потреби організму, людина може переживати стан перенасичення.

Набуті емоції є суто людськими переживаннями і спричиняються, насамперед, соціальними чинниками (наприклад, емоції, які виникають внаслідок спілкування, захоплення справою тощо). За ступенем розвитку емоції поділяють на прості і складні (фундаментальні).

Прості емоції викликає безпосередній вплив на організм тих чи інших об'єктів, пов'язаних із задоволенням невідкладних потреб. Вони тісно пов'язані з відчуттями (наприклад, задоволення чи незадоволення від запаху, звуку, їжі тощо). Складні емоції пов'язані з розумінням об'єктів емоцій та усвідомленням їх життєвого значення.

До складних емоцій належать інтерес, радість, здивування, гнів, відраза, презирство, страх, сором, сум і провина. Інтерес – емоційно забарвлене позитивне ставлення до навколишнього світу, спрямованість людини на

певний об'єкт чи діяльність. Інтерес є мотиваційним компонентом особистості і, таким чином, сприяє пізнавальній діяльності. Радість – переживання задоволення, що виникає при появі можливості задовольнити актуальну потребу. Найбагатшим джерелом радості є наші взаємини з іншими людьми й успішна діяльність.

Здивування – емоційний відгук на обставини, що виникають несподівано. Ця емоція, гальмуючи інші, спрямовує увагу на об'єкт, який її викликав. Здивування може перерости в інтерес. Гнів – переживання сильного обурення, що може сприяти мобілізації сил, викликати почуття впевненості у правильності власних дій або ж дезорганізувати поведінку. Гнів може набувати інтенсивності афекту. Відраза – спричиняється об'єктами та явищами, що суперечать ідеологічним, моральним чи естетичним принципам людини.

Відраза тягне за собою бажання позбутися подразника, що її викликав. Презирство – переживання цінності і значимості власного «Я» на тлі нехтування особистісної цінності іншої людини. Страх – емоція, зумовлена отриманням інформації про реальну чи уявну небезпеку. Природними стимулами страху є біль, висота, самотність, незнайома ситуація, раптова зміна обставин; похідними стимулами – темрява, тварини, незнайомі люди чи предмети.

Схильність людини легко піддаватися страхові, не мобілізуючи зусилля для його подолання, називають лякливістю, вона породжує таку рису характеру, як боягузтво. Сором – виникає при усвідомленні невідповідності помислів, вчинків, зовнішності людини очікуванням оточуючих і власним уявленням. Сум – викликається втратою чогось значимого для людини. Його причиною може бути розставання, самотність, невдача, розчарування. Провина – інтенсивне і болісне переживання власної неправоти перед іншою людиною або самим собою.

Це складна емоція людини, що тісно пов'язана з такою моральною якістю, як совість. Саме тому провина суттєво впливає на пізнавальні та

психофізіологічні функції людини. Залежно від потреб і цілей діяльності почуття поділяються на: альтруїстичні, комунікативні, глоричні, праксичні, романтичні, гностичні, естетичні, гедонічні, моральні. Альтруїстичні почуття (від лат. *alter* – інший) виникають на основі потреби у співпраці, допомозі іншим людям (наприклад, тривога за долю інших, співпереживання, співчуття). Комунікативні почуття з'являються на основі потреби у спілкуванні (наприклад, почуття симпатії, прихильності, вдячності, схвалення, поваги). **Глоричні почуття (від лат. *gloria* – слава)** пов'язані з потребою у самоствердженні, славі. Це переживання визнання, гордості, переваги. Праксичні почуття визначаються успішністю чи неуспішністю діяльності (наприклад, радість від гри або праці, бажання досягти успіху у роботі, захоплення нею, переживання задоволення від результатів праці). Праксичні почуття розвиваються або згасають залежно від організації та умов діяльності. Вони стають стійкими тоді, коли діяльність імпонує інтересам, схильностям та здібностям людини, коли в діяльності виявляються елементи творчості, з'являються перспективи її розвитку. Різновидом праксичних почуттів слід вважати натхнення – стан піднесеності творчого потенціалу людини.

Найчастіше він характерний для митців, учених, літераторів. Натхнення приходить як наслідок великих зусиль людини, постійної цілеспрямованості на певний предмет, постійного його обдумування і переживання. Під впливом натхнення праця стає найпродуктивнішою. Романтичні почуття виявляються у прагненні до ідеалізації дійсності, мрійливому спогляданні, почутті таємничого, почутті особливої значущості того, що відбувається. Це переживання супроводжує очікування чогось незвичного.

Гностичні (інтелектуальні) почуття (від лат. *gnosis* – знання) виникають і виявляються у пізнавальній діяльності людини. Це почуття любові до знань, здивування під час зіткнення з проблемою, впевненості, вагання, радості відкриття істини тощо. Рівнями їх розвитку є зацікавлення, допитливість, цілеспрямований стійкий інтерес до певних знань, захоплення пізнавальною діяльністю. Механізмом почуттів даного виду є природжений орієнтувальний

рефлекс, проте його зміст цілком залежить від навчання, виховання, умов життя людини.

Естетичні почуття пов'язані з насолодою гармонією, звуками, красвидами, переживаннями краси, вишуканості, поетично-споглядальними переживаннями. Вищі рівні розвитку естетичних почуттів виявляються у почуттях високого, піднесеного, трагічного тощо. Дані види естетичних почуттів органічно пов'язані з моральними почуттями і є важливим засобом їх формування, оскільки надихають особистість високими прагненнями, утримують від негативних вчинків.

Гедонічні почуття (від гр. *hedone* – насолода) пов'язані з задоволенням потреби у тілесному і душевному комфорті. Це насолода від їжі і напоїв, тепла, сонця, почуття безтурботності. Моральні почуття людина переживає, виражаючи своє ставлення до моральних чи аморальних вчинків; до суспільних подій, до інших людей і самої себе. До моральних відносять почуття відповідальності, честі, патріотизму тощо. Моральні почуття людини сформувалися в процесі суспільно-історичного розвитку, в процесі спілкування і стали важливим засобом оцінки вчинків і поведінки, регулювання відносин особистості.

Складним почуттям, яке поєднує моральні, естетичні та інтелектуальні почуття, є переживання комічного як невідповідності між формою і змістом у діях і вчинках людей. Якщо комічне поєднується з симпатією і доброзичливістю, воно виявляється у формі гумору, а якщо з антипатією і недоброзичливістю – сатири.

Одними з найскладніших моральних почуттів людини є дружба, любов та кохання. Дружба виражається у сталому позитивному індивідуально-вибірковому ставленні до іншої людини, заснованому на взаємній прихильності, повній довірі, спільності інтересів, постійній готовності у будь-який момент прийти на допомогу один одному. До складу дружби входить потреба у спілкуванні, задоволення від спілкування, спільна діяльність та

переживання, почуття обов'язку, страх втрати, а також ідеалізована оцінка друга.

На відміну від любові та кохання, дружба може бути лише взаємною та усвідомленою. Любов полягає у стійкій, самовідданій і свідомій прихильності людини до когось чи до чогось. Вона зумовлена визнанням гідності об'єкта любові або спільними переконаннями, життєвими цілями та інтересами. На відміну від любові, кохання є інтенсивним, напруженим і відносно стійким почуттям однієї людини до іншої, пов'язаним із фізіологічним потягом і глибокою духовною прихильністю до іншої людини.

3. Емоційні стани як форми переживань людини

Емоційний стан – це психологічна характеристика особистості, що відображає її відносно тривалі переживання. Поняття емоційного стану використовується у характеристиці емоцій, оскільки дає змогу умовного виділення окремого, відносно статичного моменту у перебігу емоційного явища. Виділяють наступні різновиди емоційних станів: емоційний тон відчуттів, емоційний відгук, настрій, пристрасть, конфліктні емоційні стани (стрес, афект, фрустрація, криза).

Емоційний тон відчуттів – емоційне забарвлення наших відчуттів та сприймань, що спонукає суб'єкта до їх збереження чи уникнення. Вони є філогенетично найбільш ранньою емоційною реакцією, яка пов'язана з задоволенням чи незадоволенням від наших відчуттів. У деяких випадках емоційний тон є спільним майже для всіх людей. Деякі запахи однаково неприємні або приємні для всіх нас. Наприклад, нам приємний звук прибою, колір неба при заході сонця, неприємний – запах гниття, скрегіт гальм. Однак, у більшості випадків емоційний тон відчуттів є індивідуальним проявом минулих емоцій.

Так, один й той самий звук може викликати в одних людей приємні переживання, в інших – неприємні. Емоційне ставлення до деяких предметів, зокрема, небезпечних для життя, тих, що викликають біль, у деяких випадках передається у спадок, що дозволяє вже при перших ознаках такої ситуації

здійснювати швидке орієнтування та визначати, чи є бажаним той чи інший вплив. Емоційний відгук – оперативна емоційна реакція на поточні зміни у навколишньому середовищі.

Різновидом емоційного відгуку є **емпатія – розуміння емоційного стану іншої людини у формі співпереживання**. Здатність до емпатії – важлива соціальна якість людини, що залежить від умов формування особистості: люди, що не мали в дитинстві достатніх емоційних контактів, у дорослому віці мало здатні до співпереживання. При співпереживанні людина переживає ті ж самі емоційні стани, які відчуває інший на основі ототожнення. Знаходиться в стані емпатії означає сприймати внутрішній світ іншого так само, як це сприймає ця інша людина зі збереженням емоційних і смислових відтінків. Людина ніби стає цією іншою, однак обов'язково має залишатися відтінок «нібито». Це означає, що в людини зберігається здатність у будь-який момент повернутися у власний світ переживань.

Емпатія легше дається у випадку подібності поведінкових і емоційних реакцій суб'єктів. Настрій - загальний емоційний стан, що забарвлює протягом досить тривалого часу окремі психічні прояви та поведінку особистості в цілому. Залежно від ступеня усвідомленості причин, що викликали той чи інший настрій, він переживається як загальний емоційний фон (підвищений чи пригнічений настрій) або як чітко диференційований стан (нудьга, сум, захоплення, радість). Настрій посилює чи послаблює ефективність діяльності протягом тривалого періоду і є особливим видом емоційної регуляції життєдіяльності внаслідок безпосереднього відображення стану організму, зв'язку конкретної ситуації з досвідом людини, її установками. При гарному настрої людина активна і впевнена у собі; у поганому, навпаки, невпевнена і пасивна. Настрій викликається різними позитивними чи негативними впливами – успіхом або невдачею в роботі, комфортною або дискомфортною обстановкою, рівнем культури в міжособистісних стосунках, самопочуттям тощо.

На формування настрою впливають наступні чинники: 1) органічні процеси (хвороба, стомлення створюють знижений настрій; здоров'я, повноцінний сон, фізична активність настрої підвищують); 2) зовнішнє середовище (бруд, шум, звуки, що дратують, неприємне фарбування приміщення псує настрої; чистота, помірна тиша, свіже повітря, приємна музика настрої поліпшують); 3) взаємини між людьми (привітність, довіра і такт із боку оточуючих роблять людину бадьорою і життєрадісною; брутальність, байдужність, недовіра і безтактність гнітять); 4) розумові процеси (образні уявлення, у яких відображаються позитивні емоції, створюють підйом настрою; образи, пов'язані з негативними емоціями, настрої погіршують). Постійно веселий, бадьорий, піднесений настрій, переживання життєрадісності й оптимізму називають гіпертимією.

Якщо ж настрій людини характеризується безтурботністю та добродушністю і, водночас, байдужим ставленням до серйозних аспектів життя, це – ейфорія. Для підтримання хорошого настрою корисні заняття спортом і фізичною культурою; робота, яка надає задоволення; моральна підтримка близьких людей. Настрій, як і інші емоційні стани, впливає на оточуючих за принципом зараження. Сильне, абсолютно домінуюче почуття називається пристрастю.

Пристрасть – це сильне, стійке, довготривале почуття, яке захоплює людину, володіє нею і виявляється в орієнтації всіх прагнень особистості в одному напрямі, в зосередженні їх на одній меті. Пристрасть пов'язана зі стійким прагненням до певного об'єкта (яким може бути інша людина, предмет, вид занять) та породжує неослабну енергію в прагненні до мети. Пристрасть виявляється в найрізноманітніших сферах людського життя та діяльності – в праці, навчанні, науці, спорті, мистецтві. Вона має вибіркового характеру і виявляється не лише в емоційній, а й у пізнавальній та вольовій сферах. Пристрасті бувають позитивними та негативними. Позитивні пристрасті – захоплення працею, навчанням – є тією силою особистості, яка породжує велику енергію в діяльності, сприяє продуктивності праці. Але

навіть позитивна пристрасть, якщо вона заважає діяльності чи навчанню, стає негативною.

Коли учень, захоплюючись читанням або спортом, пропускає уроки, не досипає, то саме по собі читання книжок з позитивного перетворюється на негативне. Пристрасть до алкоголю, куріння тощо згубно позначається на праці та житті людини. Вияв пристрасті залежить від того, чи існує перешкода для її задоволення. Найсильніші пристрасті виникають тоді, коли з'являться перешкоди. Пристрасть має подвійну природу: з одного боку, людина, яка її переживає, страждає і тому виступає як пасивна істота; з іншого, вона прагне оволодіти предметом пристрасті і тому стає активною.

Конфліктні емоційні стани виникають в умовах впливу на особистість подразників, що заважають нормальній реалізації фізичних та психічних функцій. До них належать стрес, афект, фрустрація. **Стрес (від англ. stress – тиск, напруження) – сукупність адаптаційно - захисних неспецифічних реакцій організму на будь-який вплив, що становить собою загрозу для організму.**

Таке розуміння стресу запропоноване канадським фізіологом Г. Сельє у 1936 р. Він писав, що стресу не слід боятися, але ним потрібно керувати. Жити без певного рівня стресу шкідливо: якщо людина не переборює труднощі, вона стає слабкою. Г. Сельє стверджував, що повна свобода від стресу означає смерть.

У сучасній психології стрес розуміють як емоційний стан психічного напруження, що виникає у людини в процесі її діяльності у найбільш складних і важких умовах як у повсякденному житті, так і при особливих обставинах. , постійне відчуття

Ознаками стресового стану є емоційна збудженість, неможливість зосередитися, часті помилки в роботі, погіршення пам'яті, відчуття постійної втоми (навіть після тривалого сну), прискорене мовлення (людина говорить так, ніби боїться кудись не встигнути), провали в мисленні (прості питання викликають ускладнення), відсутність задоволення від роботи, втрата почуття

гумору, узалежнення від тютюну, алкоголю, комп'ютера тощо голоду (часті бажання перекусити, бо їжа дає змогу на декілька хвилин розслабитися) або відсутність апетиту і втрата смаку до їжі, незавершеність роботи (людина одночасно починає багато різних справ і не доводить жодної до кінця), психосоматичні захворювання (біль у шлунку, головні болі тощо), нетерпіння, підвищена нервовість, перепади настрою, стан спустошення, втрата самоконтролю.

При цьому навички та звички залишаються незмінюваними і можуть замінити усвідомлені дії. **У перебігу стресового стану виділяють три фази пристосування: тривоги, стабілізації та виснаження.**

У фазі тривоги людина працює з великим напруженням, в неї слабшає самоконтроль, зникає психологічний контакт у спілкуванні, з'являється відчуження в стосунках. Надто сильні подразники (стресори) викликають вегетативні зміни, такі як посилене пульсування, підвищення рівня цукру та адреналіну в крові, що призводить до зниження здатності до прийняття рішення, дезорганізації, зниження активності психічних функцій.

У відповідь на надто складну обстановку організм реагує пасивно-оборонним чином, при цьому виникають помилки у відображенні дійсності: неправильно оцінюються кількість та якість об'єктів, їх просторові та часові характеристики, звужується обсяг уваги, утруднюється її переключення. У фазі стабілізації людина опановує себе і певною мірою адаптується до нових умов: поступово повертається здатність до правильних дій, мобілізується психічна активність, підвищується працездатність і стійкість стосовно стресора. Фізіологічні показники при цьому стабілізуються і закріплюються на новому рівні; тривога зникає.

На цій стадії стрес є конструктивним і може підвищити успішність діяльності людини. Якщо ж стресори продовжують впливати й надалі, набута адаптація втрачається і настає фаза виснаження – в людини різко знижується працездатність і рівень адаптованості до середовища, вона відчуває

спустошення, у неї виникає дистрес – повна дезорганізація діяльності, втрата самоконтролю, залишаються лише твердо засвоєні вміння і навички.

Людина може навіть не пам'ятати, що вона робила чи говорила у такому стані. Емоційно нестійких осіб спочатку охоплює тривога, яка переростає у страх і відразу настає фаза виснаження.

Тривалість фаз перебігу стресу є індивідуально обумовленою: від декількох хвилин і годин до декількох днів і тижнів. Виділяють наступні **різновиди стресу: фізіологічний (біологічний), психологічний та соціальний**. Фізіологічний стрес реалізується через однотипні нервові і психічні процеси. Стресорами, тобто несприятливими чинниками, які викликають цей стрес, можуть бути різноманітні негативні впливи зовнішнього середовища (шум, забруднення, спека, холод); навантаження підвищеної інтенсивності (фізичні вправи, травми, біль).

Стереотип поведінки людини під час фізіологічного стресу засвоюється у дитинстві, і цей сценарій майже автоматично «запускається» у дорослому віці. **Психологічний стрес, на відміну від фізіологічного, виражається різноманітними реакціями: страх, гнів, депресія тощо**. Він може бути інформаційним та емоційним. Перший пов'язаний із пізнавальною сферою людини, другий – із емоційною. Стресорами інформаційного стресу можуть бути несподівані та несприятливі впливи: розумове перевантаження, надмірний обсяг інформації, складні ситуації, у яких необхідно швидко приймати рішення; емоційного – сильні переживання, наприклад, хвороба чи смерть близької людини, приниження, реальна чи уявна загроза, страх, горе.

Найбільш руйнівними стресорами є постійні негативні емоції і почуття, інформаційний дефіцит, ситуація невизначеності, невміння знайти вихід з критичної ситуації, внутрішній дискомфорт, особистісний конфлікт, особиста чи сімейна криза, почуття провини. Соціальний стрес так само, як і психологічний, може спричинятися різноманітними чинниками.

Його стресорами стають повсякденні труднощі, пов'язані з перебуванням та стосунками особи у соціумі: відсутність необхідних

зручностей, дрібні сварки, напружена психологічна атмосфера, труднощі і конфлікти у професійній діяльності, втрата роботи, відсутність соціальних зв'язків, порушення відносин, незадовільне матеріальне забезпечення, переломні етапи життя (розлучення, народження дітей, перехід на нову роботу, вихід на пенсію), брак часу, безробіття, соціальна незахищеність. Усе більш поширеною стає думка про те, що причинами соціального стресу є скоріше безперервні дрібні неприємності, ніж рідкі й інтенсивні.

Крім того, останнім часом вчені до пояснення стресу залучають ще й історичні чинники. Так, з кінця XIX ст. темп життя людини помітно прискорився, науково-технічний прогрес дозволив їй захиститися від небезпеки, яка традиційно загрожувала людству впродовж попередньої історії його існування: адаптація людини до довкілля перестала залежати від фізичної сили. Натомість, виникли загрози, від яких вона не має генетичної програми захисту. Людину почали травмувати не сили природи, а слово та ставлення інших людей.

Суспільство XX-XXI ст. запровадило правила щодо розважливості та емоційної стриманості, внаслідок чого емоції почали стримувати. Тепер людина відчуває перевантаження не стільки від фізичних зусиль, скільки від психологічного та соціального дискомфорту. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, кількість захворювань, що обумовлені негативним впливом стресів, за останні 60 років зросла у 25 разів. Стрес по-різному впливає на людину: він може сприяти мобілізації, підвищуючи адаптаційні можливості в умовах дискомфорту і небезпеки (конструктивний стрес) або ж різко знизити ефективність її роботи та погіршити якість життя (деструктивний стрес або дістрес).

У багатьох випадках стресові реакції є навіть доцільними та адекватними, оскільки викликають стенічні емоції і, тим самим, мобілізують ресурси організму і підвищують його готовність до психологічних і фізичних перевантажень.

Однак, сильні і часті стреси спричиняють неадекватні реакції, які супроводжуються емоційним перезбудженням, дезорганізацією поведінки і порушенням важливих фізіологічних функцій. Який вплив стрес чинить саме на конкретну людину, залежить від сили й тривалості стресора та від порогу чутливості до стресу, тобто того індивідуального рівня напруженості, до досягнення якого ефективність діяльності підвищується, а після якого – різко знижується.

Надто сильні подразники викликають вегетативні зміни, такі як посилене пульсування, підвищення рівня цукру та адреналіну в крові, що призводить до зниження здатності до прийняття рішення, дезорганізації, зниження активності психічних функцій.

У відповідь на надто складну обстановку організм реагує пасивно-оборонним чином, при цьому виникають помилки у відображенні дійсності: неправильно оцінюються кількість та якість об'єктів, їх просторові та часові характеристики, звужується обсяг уваги, утруднюється її переключення. Кожна людина має свій поріг чутливості до стресу, який може змінюватися та яким можна керувати. Оскільки вирішального значення у стресі набуває оцінка ситуації та власних можливостей, стресам можна протидіяти, змінивши своє ставлення до подій та ситуації.

Так, одна й та сама ситуація може викликати стрес, якщо виявиться несподіваною, і адекватну емоційну реакцію, якщо людина очікує повідомлення. **Основним критерієм стресостійкості людини є рівень її спроможності до пристосування у мінливому світі і здатність контролювати ситуацію.** Цьому може сприяти освіченість, висока фахова підготовка, володіння необхідними навичками й уміннями, комунікабельність, навички позитивного мислення, вміння володіти собою, почуття гумору, якість самоприйняття.

Психологічну стійкість до стресів підтримують внутрішні і зовнішні ресурси. Внутрішніми ресурсами є: узгодженість реального та ідеального «Я-образу», відповідність досягнень домаганням, відчуття сенсу життя,

екстернальність, екстравертованість, оптимізм, добре фізичне здоров'я і психічна витривалість. Дієвим способом боротьби зі стресом є гумор.. Зовнішніми ресурсами боротьби зі стресом є підтримка і допомога близьких, друзів, співробітників.

Афект – бурхливий та швидкоплинний стан нервово-психічного перезбудження, що характеризується значними змінами у свідомості та порушенням вольового контролю за поведінкою. По суті, це емоційний вибух, що породжується дефіцитом інформації та часу для адекватної оцінки ситуації, яка склалася. Прикладом афекту є лють, несамовитість, жах, відчай; у окремих випадках афект може бути позитивно забарвленим – захват, захоплення. У стані афекту різко змінюється поведінка людини, деформуються її установки та життєві позиції, порушується здатність до встановлення взаємозв'язків між явищами, порушується вибірковість поведінки, у свідомості починає домінувати якесь одне, часто перекручене уявлення.

Таке «звуження свідомості» при афекті з погляду нейрофізіології пояснюється порушенням нормальної взаємодії процесів збудження та гальмування: страждають, насамперед, гальмівні процеси, збудження починає невідповідно поширюватися на підкіркові зони мозку, втрачається контроль свідомості за емоціями. **Стан афекту інколи супроводжується порушеннями пам'яті – частковою чи повною амнезією (забуванням).** Залежно від інтенсивності подразника й індивідуально-психологічної стійкості особистості він може виявлятися у малоконтрольованих актах поведінки (агресія, панічна втеча) або ж пасивно-оборонних реакціях (непритомність, заціпеніння).

Афект у своєму перебігу має декілька етапів: - на першому – різко дезорганізується вся психічна діяльність, порушується орієнтування та оцінка дійсності; на другому – надмірне збудження супроводжується малоконтрольованими (при фізіологічному афекті) або неконтрольованими (при патологічному афекті) діями; - третій етап характеризується спадом

нервової напруги, виникненням депресивного стану. Фізіологічний афект необхідно відрізняти від патологічного афекту. В першому випадку має місце висока інтенсивність збудження, відповідність поведінки причині, що викликала афект, значна дезорганізація («звуження») свідомості, нестриманість у діях, незв'язаність асоціативних ідей, домінування одного уявлення, збереження окремих спогадів.

У другому – збудження понад інтенсивне, поведінка не відповідає причині, що викликала афект, спостерігається повна дезорганізація свідомості, її потьмарення, повна втрата здатності керувати своїми діями, незв'язане та хаотичне поєднання ідей, амнезія на подію. Слід зазначити, що до афектів схильні люди з неврівноваженими процесами збудження і гальмування нервової системи. Проте, частіше афекти є свідченням емоційної невихованості особи, небажання контролювати вияв своїх почуттів. Оскільки афект різко знижує можливість вольової регуляції поведінки, особливого значення набуває його профілактика: мобілізація вольових зусиль, зміна обстановки, свідоме переключення емоційної енергії на іншу діяльність сприяють попередженню афекту. Також можливо проводити спеціальні тренування, зміст яких полягає у створенні в уяві образів небажаних наслідків.

Людина може навчитися регулювати зовнішні прояви афективних реакцій, причому особливу роль тут відіграє контроль за руховими (поведінковими) проявами афекту.

Фрустрація (від лат. *frustratio* – марне сподівання, невдача, обман) – емоційний стан, що виникає внаслідок реальної чи уявної перепони, яка перешкоджає досягненню мети. Необхідними ознаками фрустрації є, з одного боку, виражена мотивація досягнення мети або задоволення певної потреби; з іншого – наявність перешкод, які не дають можливості це зробити.

Бар'єри, що перешкоджають людині досягти мети і викликають фрустрацію, можуть бути фізичними (перебування в місцях позбавлення свободи), біологічними (старіння), психологічними (інтелектуальна неспроможність), соціальними (необхідність дотримання певних норм

поведінки). Фрустрація виникає тоді, коли ступінь незадоволення ситуацією вищий від того, що людина може пережити. Її важко подолати, оскільки, як правило, людина не може самотійно усунути перешкод, що виникають. Тому вона або ж розпочинає свідомий пошук компенсаторних варіантів поведінки, або ж здійснює неусвідомлені неадекватні дії. У результаті фрустрації виникає дезорганізація свідомості і діяльності, яка може спричинити такі реакції: апатія, агресія, тривога, депресія, стереотипна поведінка, регресія або переоцінка цілей і бажань, емоційне вигорання.

Апатія (від грецьк. *apatheia* – нечутливість) є емоційним станом, при якому виявляються байдужість, відсутність інтересу до навколишнього, втома, важкі переживання, а також певні соціально-психологічні чинники (розчарування в житті, втрата ідеалу тощо).

Агресія (від лат. *aggredior* – нападаю) становить собою деструктивну поведінку людини з прагненням заподіяти шкоду. Вона може бути спрямована на інших людей (фізична і вербальна агресія), на себе (аутоагресія) чи на об'єкти неживої природи. Агресивний стан може виявитися навіть у емоційно розважливої особи внаслідок низки фрустрацій і характеризуватися повною втратою самоконтролю. Втім, поведінка людини у стані агресії значною мірою залежить від її характерологічних рис і виховання.

Тривога – емоційний стан гострого внутрішнього беззмістовного неспокою, пов'язаний із прогнозуванням невдачі, небезпеки або з очікуванням чогось важливого для людини в умовах невизначеності. На відміну від страху, тривога є реакцією на невизначену загрозу, це – страх очікування. Індивідуально-психологічну особливість, яка виявляється у схильності людини до частого та інтенсивного переживання тривоги, називають тривожністю. Протилежним до агресії є стан депресії.

Депресія (від лат. *depressio* – пригнічення, придушення) – це почуття пригніченості, песимізму, занепаду духовних сил. У такому випадку спостерігається загальмованість рухів, мови, зниження активності, ініціативи, порушення сну, апетиту, іноді – з'являються немотивовані страхи.

Депресія може бути спричинена фізичною втратою (наприклад, смертю близької людини), втратою самоповаги, дружніх чи любовних стосунків тощо. Особливо важкий її перебіг у підлітків і юнаків. Стереотипна поведінка виявляється у повторенні фіксованої поведінки; регресія – у поверненні до зразків поведінки, які були притаманні особі у більш ранньому віці або в примітивізації поведінки, зниженні її конструктивності і якості. Нарешті, у стані фрустрації людина може переоцінити свої цілі і бажання, таким чином знизивши мотивацію. Після цього об'єкт перестає бути настільки привабливим, щоб викликати фрустрацію.

Суб'єктивно сильне тривале переживання фрустрації здатне призвести до характерологічних змін (людина стає дратівливою, замкненою) і, навіть, хворобливих проявів (неврозів). Більшою мірою до фрустрації мають схильність емоційні особи, люди з підвищеною збудливістю, не «загартовані» у розв'язанні життєвих задач, погано підготовані до труднощів, негод, з недостатньо розвиненими вольовими якостями.

Наприкінці ХХ ст. значний інтерес фахівців привернув феномен **емоційного вигорання – емоційного стану людини**, яка інтенсивно і тісно спілкується з іншими в психологічно напруженій атмосфері при виконанні професійних обов'язків. Він характеризується знесиленням і відчуттям власної безкорисності.

Вигорання складається з трьох компонентів: емоційного та/або фізичного виснаження, деперсоналізації, зниження робочої продуктивності. Цей стан часто виникає у людей із великим стажем роботи: вчителів, лікарів, юристів, міліціонерів, працівників сфери обслуговування, священиків. Особистісними якостями, що сприяють вигоранню, є високий рівень емпатії, гуманності, інтровертованості. Встановлено, що найчастіше від емоційного вигорання потерпають особи з надмірно високими вимогами до себе. Люди цієї категорії асоціюють свою працю з призначенням, місією; у них практично стирається межа між роботою і особистим життям.

Дослідники виявили три типи осіб, яким загрожує синдром емоційного вигорання. Перший тип – педантичний. Основні його характеристики: сумлінність, зведена до абсолюту; надмірна, хвороблива акуратність; прагнення в будь-якій справі домагатися зразкового порядку (навіть, на шкоду собі). Люди цього типу часто бувають надто прив'язані до минулого; основні симптоми перевтоми у них – апатія, сонливість. Другий тип – демонстративний. Люди цього типу прагнуть до першості в усьому, їм важливо завжди бути на видноті. Їм властивий високий ступінь виснаження при виконанні рутинної роботи. У осіб такого типу перевтома виражається у дратівливості, гнівливості, на цьому тлі підвищується тиск, виникають проблеми зі сном.

Третій тип – емотивний. Емотики надто чутливі і вразливі. Їх чуйність, схильність сприймати чужий біль як власний межує з патологією, саморуйнуванням, і все це при явній недостатці сил чинити спротив несприятливим обставинам. Люди цього типу при стресах страждають на безсоння, підвищену тривожність. Нині визначають близько ста симптомів, так чи інакше пов'язаних із синдромом емоційного вигорання.

Насамперед, слід зазначити, що умови діяльності часом можуть бути причиною синдрому хронічної втоми, що, до речі, досить часто супроводжує синдром емоційного вигорання. При синдромі хронічної втоми типовими є: прогресуюча втома, зниження працездатності, м'язова слабкість, головний біль, розлади сну та пам'яті, зниження розумової активності та здатності концентрувати увагу.

4. Індивідуальні відмінності та експресія емоцій і почуттів

Люди відрізняються між собою за багатьма параметрами емоцій: емоційною збудливістю, чутливістю, ригідністю, лабільністю, стійкістю і експресивністю. Емоційна збудливість – це готовність людини емоційно реагувати на значимі для неї подразники. Вона може виявлятися у таких особливостях поведінки, як запальність і дратівливість.

Виявлено, що між емоційною збудливістю та ефективністю діяльності існує криволінійна залежність: найбільш ефективних результатів діяльності досягають при середній силі емоційного збудження. При цьому слід мати на увазі, що для кожної людини є оптимум емоційного збудження, який забезпечує максимальну ефективність у роботі. Надто слабе емоційне збудження позбавляє людину належної мотивації, а надто сильне дезорганізовує її і робить некерованою. Індивідуальні відмінності емоцій і почуттів стосуються також різного реагування на стрес.

Так, упевнені у собі люди, які розраховують лише на себе і не потребують зовнішньої підтримки, менше підвладні стресу, ніж ті, що невпевнені у собі й хворобливо реагують на критику. Також більше стресові піддаються тривожні люди.

Близька за змістом до емоційної збудливості **емоційна чутливість**. Це достатньо стійка властивість індивіда, яка виявляється у легкості, швидкості і гнучкості емоційного реагування на соціальні події, на особливості інших людей тощо.

Емоційно ригідні люди вирізняються стабільністю та в'язкістю емоцій. Вони надмірно зосереджуються на значимих для них подіях, об'єктах, образах, невдачах тощо. Протилежною до ригідності є емоційна лабільність – нестійкість емоцій. У таких людей навіть дуже сильна емоція швидко згасає, і вони стають байдужими, або ж одна емоція легко змінюється на іншу. Емоційна стійкість становить собою врівноваженість реакцій людини на емоціогенну ситуацію, а також здатність завдяки вольовим зусиллям контролювати власні емоційні прояви. Індивідуальний перебіг емоцій і почуттів супроводжується внутрішніми та зовнішніми змінами.

Внутрішні зміни проявляються як пришвидшення серцебиття та дихання, коливання тиску, дисфункція органів травлення і виділення, ендокринної системи. Здатність назовні виражати свої переживання називають експресивністю. Засобами експресії емоцій та почуттів є мовлення (насамперед, інтонація, тембр, модуляція голосу), вираз обличчя (особливо

очей), міміка, пантоміміка, рухи, поза. На обличчі виражається більшість елементарних емоцій, і здатність до їхнього розуміння є вродженою.

Експресія жестів формується упродовж життя і може змінюватися під впливом соціокультурного середовища. Керуючи виразними рухами, ми тим самим частково керуємо і нашими емоціями та почуттями. Наприклад, стримуючи виразні рухи під час гніву, ми зменшуємо гнів. Чим більше виражені зовнішні реакції, тим експресивнішою є людина. Зазначимо, що не завжди за зовнішнім виразом можна судити про справжні переживання людини. Так само відсутність експресії ще не свідчить про те, що людина не переживає ті чи інші емоції. Вона може їх приховувати. Не завжди емоції, особливо їхній зовнішній вияв, слід показувати оточуючим, бо при надлишковості або неадекватності вони можуть дезорганізовувати діяльність людини, поставивши її в незручне становище.

Тому для людини дуже важливо навчитися контролювати зовнішнім виявом емоцій та почуттів. Контроль експресії проявляється у трьох формах: придушенні, тобто приховуванні емоційного стану; маскуванні, тобто заміні зовнішнього виразу того стану, який переживається, іншим станом; симуляції, тобто вираженні емоцій, які людина не переживає. Останнім часом приділяють ретельну увагу **емоційний інтелект**, який охоплює низку здібностей людини: розпізнавання власних емоцій, опанування емоціями, розуміння емоцій інших людей. Наявність емоційного інтелекту є важливою складовою успіху людини.

Вищезазначене дозволяє стверджувати, що емоції і почуття в житті людини відіграють важливе значення та потребують саморегуляції. Для саморегуляції емоцій має значення: адекватна оцінка значимості події; - достатня (різнопланова) поінформованість стосовно події; завчасна підготовка захисних стратегій, що знижує надмірне збудження та страх отримати негативний результат, створює оптимальний фон для вирішення проблеми; - зниження суб'єктивного значення події, що дозволяє вийти на заздалегідь підготовані позиції та підготуватися до початку дій без зайвих витрат енергії.

Якщо людина перебуває у стані сильного емоційного збудження, немає сенсу говорити їй заспокійливі слова, краще допомогти розрядитися, запропонувати виговоритися. Це ж правило актуальне і для саморегуляції – не слід «консервувати» почуття, краще їх цивілізовано виражати. Коли людина висловиться, збудження спадає, й у цей момент з'являється можливість пояснити їй щось, заспокоїти, спрямувати.

Потреба розрядити емоційну напругу за допомогою руху проявляється іноді у метушінні кімнатою, розриванні паперу тощо. Для того, щоб швидше нормалізувати емоційний стан, корисно дати собі підвищене фізичне навантаження, зайняти себе будь-яким видом активності (танці, спорт, малювання тощо). Для екстреного зниження рівня напруги може бути використане загальне розслаблення м'язів, оскільки м'язове розслаблення несумісне з хвилюванням.

Отже, методи релаксації, аутогенного тренування виявляються надзвичайно корисними, коли необхідно за 5-10 хвилин заспокоїтися. Почуттями легше керувати і шляхом регуляції їх зовнішніх проявів: щоб легше перенести біль, важливо на ньому не зосереджуватися, не напружуватися, не демонструвати його. Важливим способом зняття психічної напруги є активізація почуття гумору: сміх призводить до зниження рівня тривожності, коли людина насміялася, її м'язи менш напружені, серцебиття в нормі. Якщо ж пережиті у певній ситуації негативні почуття закріплюються, стають нав'язливими, хронічними, для їх усунення необхідне застосування спеціальних психотерапевтичних прийомів – НЛП, арттерапії, гештальттерапії, тілесно-орієнтованої терапії тощо.

Контрольні питання до теми

- 1.Що таке емоції та почуття? У чому їх подібність та відмінність?*
- 2. Дайте психологічну характеристику депресії.*
- 3. Які основні причини виникнення стану тривоги?*
- 4. Дайте визначення стану стресу.*
- 4. Який вплив здійснює стрес на поведінку людини?*

5. *Яка динаміка розвитку стресу?*
6. *Що таке фрустрація, який вплив вона здійснює на поведінку людини?*
7. *Дайте психологічну характеристику афекту.*
8. *Яке кримінально-правове значення афекту?*

Практичні завдання

Завдання № 1. Молодий батько прогулювався у парку з грудною дитиною у візочку. Троє хлопців попросили у нього закурити, а одержавши відмову, почали всіяко ображати, погрожуючи заподіянням шкоди його дитині. Один з хуліганів наніс йому кулаком удар в обличчя, інший – збив з ніг, а третій – штовхнув візочок з дитиною, яка від поштовху покотилася у глибокий яр... Більше молодий чоловік нічого не пам'ятав, прокинувся він лише вдома, коли його дружина марно намагалася з'ясувати, де їхня дитина.

Наряд поліції, який прибув незабаром, доставив візочок з неушкодженою дитиною та затримав батька. Як з'ясувалось, один з нападників дав показання, що молодий чоловік, підвівшись із землі, взяв до руки камінь, наздогнав двох кривдників та наніс ним кожному з них удар по голові. Один з потерпілих помер на місці, а інший – одержав тяжкі тілесні ушкодження (став інвалідом II групи). Третій хуліган, який перетворився у свідка, сховався за деревом. Він з великим подивом спостерігав, як злочинець (батько дитини) після цього спокійно пішов до свого під'їзду, навіть не згадавши про візочок з дитиною, яка скотилася у яр.

Проаналізуйте викладені обставини та визначіть психоемоційний стан батька немовляти. Чи нестиме він кримінальну відповідальність за вчинене?

Завдання №2. Т. проходив військову службу на території військового містечка, в якому проживав зі своєю сім'єю. Протягом більш ніж десятилітнього спільного життя між чоловіком та дружиною постійно відбувалися сварки. Приводами для них служили різні обставини: низький заробіток чоловіка, грубість, зарозумілість дружини, найрізноманітніші суперечки з будь-яких причин. Під час таких сварок дружина допускала образу

його батьків, вирази непристойного сексуального характеру в адресу Т., що принижують його чоловічу гідність.

Події розгорталися наступним чином. Напередодні свята Т. заступив на чергування в частині. О 21 год., залишивши за себе помічника, відлучився додому повечеряти. Вдома дружина розповіла, що знайомі, співробітники чоловіка, які також проживають на території військового містечка, запрошують їх до себе на святкування, та почала вмовляти чоловіка піти до них.

Як пояснив Т., для того, щоб уникнути чергової сварки, він погодився відвести дружину до своїх колег по роботі, а потім вирішив повернутися в частину. Однак, коли чоловік та дружина прийшли до своїх знайомих, Т. вирішив побути трохи у них. Почалися танці, під час яких він запросив господиню квартири танцювати. Приревнувавши до чоловіка, дружина дала йому при всіх ляпаса. Після цього вони пішли. По дорозі додому, за словами Т., дружина ображала його нецензурними словами.

Вдома образи продовжувались у присутності 13-річної доньки. Дружина плюнула чоловікові в обличчя та вдарила його своїм чоботом в плече. Після цього Т. взяв залишений ним на шафі пістолет і, наставивши його на дружину, погрозово сказав: "Ну, продовжуй далі!" Налякавшись, дружина вибігла з квартири, закривши двері.

Почувши через декілька хвилин стук в двері, Т., продовжуючи тримати в руці пістолет, пішов її відкривати. Як тільки двері відкрились, до прихожої зайшла дружина і тут же знову плюнула йому в обличчя і дала ляпаса. Однак в цей момент, побачивши у нього в руках пістолет, налякалась і почала втікати вниз по сходах. Т. побіг за нею, стріляючи на ходу. Два з одержаних його дружиною поранень виявились смертельними.

Про свій стан у момент вбивства Т. показав наступне: "... я відкрив двері. На порозі стояла дружина, яка ображаючи, з силою вдарила мене по щоці та плюнула в обличчя. Коли я почав стирати слину, вона побачила у моїй руці пістолет і почала тікати. У той час у мене щось помутніло в голові, і я втратив

розум. Як я зняв запобіжник, як почав стріляти – не пам'ятаю. Все було як у вісні. Чув тільки постріли. Я нічого не усвідомлював. Здавалось, що у мене тріснула якась пружина, і я став неконтрольованим. Я був як божевільний..."

Який вид афекту розвинувся у винного? Яку експертизу необхідно призначити для правильного вирішення справи?

Завдання №3. Дві жінки були очевидцями зіткнення автомобіля з трамваем, в результаті якого загинули три людини, в тому числі їх колега по роботі. Свідки відразу ж були запрошені до слідчого, але, вражені тим, що сталося, протягом трьох годин не були здатні розмовляти на цю тему.

Незважаючи на те, слідчий не відпускав їх доти, поки не одержав від них показань. Як з'ясувалось згодом, у розповіді свідків були упущені деякі важливі обставини. Тільки через два дні жінки змогли дати повні та правдиві показання.

Про яке психофізіологічне явище йде мова в даному випадку?

Тести

Більшість правопорушень вчинюються підлітками:

- а) самостійно;
- б) у групі;
- в) в більшості випадків самостійно

Отримання злочинного досвіду відбувається швидше та ефективніше:

- а) з фільмів та книг;
- б) з особистого досвіду;
- в) за умови спілкування в злочинній групі

Віктимна поведінка - це:

- а) провокуюча поведінка жертви;
- б) агресивна поведінка злочинця;
- в) пасивна поведінка свідків

Особистість правопорушника - це:

- а) людина, що порушує закон;
- б) людина, яка має ознаки особистості, здійснює антисуспільну поведінку і порушує кримінальний закон;
- в) індивід, що поводить антисуспільним чином

Який із типів формування особистості з антисуспільною спрямованістю сформульований не точно:

- а) асоціальна спрямованість ;
- б) антисоціальна спрямованість;
- в) злочинна спрямованість;

Вкажіть невірне судження:

- а) особистість злочинця формується в суспільстві;
- б) особистість злочинця визначається вродженими якостями;
- в) особистість злочинця є сталим утворенням;

Людина стає злочинцем з точки зору психології:

- а) з моменту винесення вироку;
- б) з моменту вчинення злочину;
- в) з моменту виникнення мотиву злочину

Особистість злочинця - це:

- а) людина, що порушує кримінальний закон;
- б) людина, яка має ознаки особистості, антисуспільну спрямованість та вчиняє протиправні дії;
- в) особа, що має статус “авторитету” в кримінальному середовищі

На формування особистості злочинця впливають:

- а) біологічні якості;
- б) соціальне оточення;
- в) взаємодія біологічних та соціальних властивостей

Яка з позицій не є етапом формування злочинної спрямованості особистості:

- а) мотивація антисуспільного вчинку;
- б) усвідомлення антисуспільного характеру потреби;
- в) прийняття рішення на вчинення злочину

ТЕМА №4. НОРМАТИВНА РЕГУЛЯЦІЯ ПОВЕДІНКИ. ДЕВІАНТНА ТА ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ.

1. Девіація. Суть поняття
2. Норма і відхилення від неї
3. Типологія відхилень
4. Теорії девіантної поведінки
5. Профілактика девіантної поведінки як рання профілактика злочинності

1. Девіація. Суть поняття.

Теорія девіантної поведінки зароджувалась і розвивалась як відповідь суспільствознавців на актуальну проблему – відхилення від встановлених суспільством норм поведінки. Не можна сказати, що ця проблема постала перед людством лише наприкінці XIX століття, коли Е. Дюркгейм створив теорію «аномії», у рамках якої і почала розвиватись теорія девіантної поведінки. Але саме у XIX ст. історично склалась сукупність умов, що стала детермінантою виникнення такої теорії.

Термін девіація має латинське походження (deviatio – відхилення) Якщо бути точним, це поняття має охоплювати будь-яку поведінку, що відхиляється від загальноприйнятих соціальних норм. Один із провідних спеціалістів у галузі дослідження девіантної поведінки Я.І. Гілінський дає таке визначення цієї поведінки: «Вона являє собою соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим або таким, що фактично склалися в даному суспільстві, нормам (стандартам, шаблонам)». Але у практиці життя багато з норм не вважаються дуже важливими. Невідповідність поведінки таким нормам може сприйматися досить толерантно, або навіть ігноруватися.

Незначні відхилення (deviation) від норми, або відхилення від норм, про які ніхто особливо не турбується, мають – якщо взагалі мають – дуже незначні соціальні наслідки, й тому не становлять особливого інтересу для кримінологів, соціологів девіантної поведінки та соціологів права. Соціологія

відхилення (deviance) займається головним чином тими порушеннями, які значна кількість людей сприймає як шкідливі для основної маси населення. Основними ознаками девіації в цьому контексті виступають: об'єктивна важливість суспільних відносин, що їх захищає норма, яка порушується; рівень протиріччя нормі, що порушена, інакше кажучи, яку шкоду нанесено суспільним відносинам, що їх захищає порушена норма; рівень усвідомлення основною масою населення перших двох факторів.

З цієї точки зору, **девіантна поведінка** – *це поведінка, що порушує суттєві соціальні норми, які захищають життєво важливі для суспільства відносини, а відтак завдає істотної шкоди і тому засуджується значною кількістю людей.*

Зрозуміло, що вивчення девіантної поведінки за умов коли вона не носить масового характеру, абсурд. Тому ми можемо стверджувати, що спеціалістів у галузі кримінології, соціології права та соціології девіантної поведінки цікавить девіація як масове явище. У цій якості девіантна поведінка має такі характерні риси: однакова спрямованість девіацій (відхилень), що зустрічаються в однакових або схожих соціальних групах, верствах населення за більш-менш однакових умов; близькість або схожість причин, в силу яких девіації виникають; певна повторюваність та стійкість девіантних проявів.

2. Норма і відхилення від неї

Зрозуміло, якщо є відхилення, то мусить бути й еталон, стосовно якого це відхилення відбувається. Зауважимо, що термін «девіація» поширений не лише в науках гуманітарного, але й у науках природознавчого циклу. Тому, говорячи про девіацію в соціальному (кримінологічному) розумінні, ми повинні обумовити, що девіація (відхилення) відбувається стосовно норм поведінки. Зрозуміло, що кримінологів цікавить передусім відхилення стосовно нормативної системи права і насамперед галузі кримінального права. Але нормативна система права не єдина система норм, що існує і діє в суспільстві. Охарактеризуємо найвпливовіші та найпоширеніші в суспільстві нормативні системи.

Певною мірою відповідь – які саме з нормативних систем є найпоширенішими, дає порівняльне право. Ця дисципліна, вивчаючи культуру різних регіонів Землі, виділила п'ять правових систем. Основною ознакою для такої класифікації було обрано нормативні системи, що традиційно превалюють в урегулюванні суспільних відносин.

Нормативній системі права властиве текстуальне закріплення, чітке описання поведінки та можливих санкцій за ухилення від неї, прийняття норм лише уповноваженими інститутами держави та наявність державних інститутів, які несуть відповідальність за їх реалізацію. Більшість авторів вважають, що право виступає зовнішньою, стосовно індивіда, системою правил. Вимоги нормативної системи права так чи інакше пов'язані з зовнішнім авторитетом, передусім авторитетом держави. Коли ж індивід сприймає нормативну систему права і дотримується її на рівні власних переконань (а не під загрозою санкції), тоді ми вже маємо справу більшою мірою з моральними переконаннями. Очевидно, кінцевою метою правової соціалізації є саме такий рівень сприйняття закону, коли він сприймається індивідом як система внутрішніх переконань.

Якщо говорити про нормативну систему моралі, то вона стосовно індивіда виступає як система внутрішніх переконань. Цій системі властива відсутність чіткої диспозиції. Кожний вчинок порівнюється не з описаним еталоном поведінки, а з сформованою насамперед на адаптивному етапі соціалізації системою цінностей. Тому механізм реалізації нормативної системи моралі відбувається на складнішому психологічному рівні.

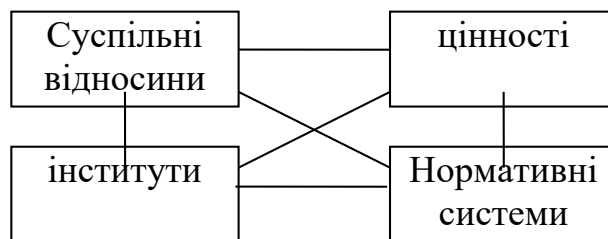
Нормативна система звичаїв та традицій – історично найдавніша система норм. Вона стала логічним розвитком системи «табу» (заборон) і бере свої витоки ще з додержавного періоду розвитку людства. Із зародженням перших держав саме традиції та звичаї стали підґрунтям для формування нормативних систем права. Ж. Жубер підкреслює: **«Найкращі закони народжуються із звичаїв»**. У процесі становлення соціуму емпірично відбиралися форми поведінки, які забезпечували оптимальні умови виживання. Найсуттєвіші

норми цієї системи набували форм обряду.

Тому до найвпливовіших у сучасному світі можна, очевидно, віднести й релігійну нормативну систему. Система релігійних норм за змістом включає в себе норми права, моралі, традицій, а також організаційні норми, і тому в багатьох випадках здатна виконувати регулятивні властивості методами, властивими кожній з названих нормативних систем.

Зауважимо, що нормативні системи не просто співіснують поруч, урегульовуючи кожна свої види відносин. Як правило, всі засновані в конкретному періоді історичного розвитку суспільні відносини регулюються одразу кількома нормативними системами. Механізм взаємодії різноманітних нормативних систем, на нашу думку, доцільно розглянути на підставі поданої нижче моделі, запропонованої В.М. Кудрявцевим (див. мал. 1).

Малюнок 1

Дія цього механізму така: на кожному історичному етапі розвитку суспільства формується відповідна певному рівню суспільних відносин система цінностей. Для захисту цих цінностей створюються нормативні системи. З метою нормального їх функціонування суспільство формує інститути, що його забезпечують. Рівень забезпечення соціальних інститутів залежить від рівня суспільних відносин. Як бачимо, коло замкнулось. Неважко переконатися в тому, що існують і перехресні прямі та зворотні зв'язки. Так, наприклад, норми піднімають на вищий щабель формалізації суспільні відносини, що вже склалися, і на рівні громадської думки відобразилися як доцільні й потрібні в цьому суспільстві.

В свою чергу, розвиток суспільних відносин веде до виникнення нових їх видів, а отже – і до потреби їх регулювання нормативними системами, у

зв'язку з чим нормативне регулювання відносин – неодмінна ознака будь-якого суспільства.

У суспільстві діє велика кількість нормативних систем. Нормативні системи, урегульовуючи усталені, найпоширеніші, соціально позитивні відносини опосередковано захищають систему цінностей, яка склалась внаслідок певного рівня відносин.

Система цінностей – найстабільніший та стабілізуючий елемент суспільства. Система цінностей особи виступає еталонним сигналом у процесі мотивації поведінки людини. Захищаючи одну систему цінностей, різноманітні нормативні системи діють сукупно, при цьому забезпечуючи:

а) перекриття інформації, що передбачає відсутність «білих плям» в інформації про бажані взірці поведінки в стандартних ситуаціях;

б) високий коефіцієнт корисної дії за рахунок ширшого кола форм реалізації, властивих різноманітним нормативним системам.

3. Типологія відхилень

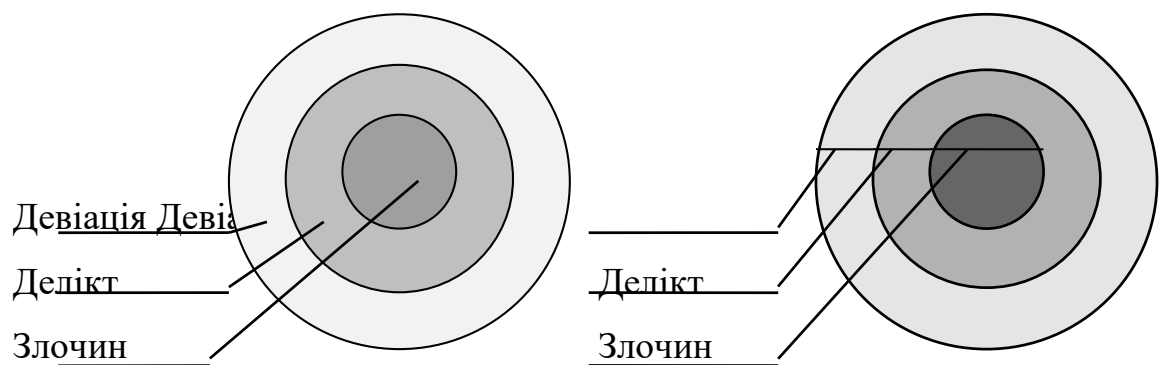
Існує значна кількість системоутворюючих ознак, за якими може проводитись типологія девіантної поведінки. Одразу обумовимо, що не будь-яка девіація є негативним явищем. Справа в тому, що певна частина девіацій покликана відтворювати інноваційну функцію, тобто вести до змін суспільних відносин, що забезпечують поступальний розвиток суспільства. Нижче розглянемо лише соціально негативні типи девіацій, зупинимось на типології, заснованій на виявленні нормативних систем, стосовно яких відбувається девіація.

Зауважимо, що на сьогоднішній день існують терміни, які набувають все більшого поширення – «девіантна поведінка» та «делінквентна поведінка». З'ясуємо їх поняття.

Використання цих термінів досить незручне, оскільки дуже часто призводить до неоднозначності трактування певних ситуацій. Наприклад, якщо суд визнає особу злочинцем, то це автоматично означає, що така особа є делінквентом, тобто порушником нормативної системи права (однією з

галузей якої виступає нормативна система кримінального права) і, відповідно, девіантом, тобто порушником будь-якої нормативної системи. Але якщо ми вважаємо особу девіантом, це ще не означає, що вона є делінквентом, а тим більше, – злочинцем. Така ситуація обумовлена перетином змісту цих категорій. На сьогоднішній день співвідношення цих понять таке: найширшим виступає поняття «девіантна поведінка», яка означає відхилення від будь-якої нормативної системи. Складовою частиною девіантної поведінки є делінквентна поведінка, яка помічається відхиленням стосовно нормативної системи права в цілому. В свою чергу, в поняття делінквентна поведінка складовим елементом входить поняття злочинна поведінка, тобто поведінка, що відхиляється стосовно нормативної системи кримінального права (див. мал. 2).

Малюнок 2

Доречно дещо змінити межі термінів «девіант» та «делінквент» у кримінологічному значенні. Зокрема, з поняття терміну «девіант» варто вилучити відхилення стосовно нормативної системи права, тобто делінквентні відхилення; відповідно – з поняття делінквент вилучити відхилення стосовно кримінального права. Тоді поняття цих термінів не будуть перетинатися, що призведе до їх чіткого розмежування. Надалі ми використовуватимемо ці терміни саме в такому розумінні. До того ж запропонована зміна меж понять названих вище термінів полегшує вирішення проблеми типологій девіації, враховувати наявність позитивних девіацій, про які йшлося вище. Такий підхід також дає змогу говорити про краще категорійне забезпечення розгляду проблеми формування особи, схильної до скоєння злочину.

Генезу становлення особи цього типу можна описати ланцюжком «девіант» – «делінквент» – «злочинець». Тепер є можливість говорити про закономірності взаємозв'язків між цими типами поведінки. Практично цей процес виглядає так: якщо особа, яка вчиняє девіантні дії, не дістає оцінки цим діям з боку суспільства, а відтак і не підпадає під вплив санкцій, згодом доходить висновку, що такі дії нормальні. Більше того, відбувається корегування системи цінностей з автоматичним вилученням тих, які захищалися порушеними нормами.

На цьому етапі девіант відкидає цінності нижчого порядку, адже у нього вже формуються сумніви щодо справедливості системи цінностей суспільства в цілому. Надалі він починає вчиняти делікти, поступово перетворюючись у делінквента. І якщо суспільство знову не реагує на такі його дії, або реагує не адекватно, він знову проводить переоблік власної системи цінностей з вилученням вагоміших цінностей суспільства, ніж це було у випадку з девіантом.

Він, по суті, доходить хибного висновку, що жодна цінність, декларована суспільством, і відповідна норма, що її захищає, недоцільна і несправедлива, якщо вона суперечить його власним інтересам. Така переконаність і стає вирішальним кроком на шляху формування особи, схильної до вчинення злочину. Справа лише в ситуації, за якої така особа зможе реалізувати свою злочинну сутність. Відомо, що переважна більшість неповнолітніх правопорушників стає ними не раптово. За деякими кримінологічними дослідженнями, лише п'яту частину неповнолітніх правопорушників можна назвати випадковими злочинцями. Інші ж допускали різні аморальні вчинки задовго до притягнення їх до кримінальної відповідальності. Кожному восьмому з десяти вчинених неповнолітніми злочинів передуює процес деморалізації особи.

4. Теорія девіантної поведінки

Видатний американський популяризатор соціологічної науки Дж. Смелзер для зручності сприймання основних концепцій теорії девіантної поведінки звів їх у наведену нижче таблицю 1.

Таблиця 1.

Теорія	Тип пояснення	Автор	Основна ідея
(Біологічне)	Фізичні риси, пов'язані із злочинним спрямуванням особи	Ломброзо	Фізичні особливості є причиною девіації
(Біологічне)	Певна конституція тіла зустрічається у девіантів	Шелдон	Фізичні особливості є причиною девіації
(Психологічне)	Психоаналітична теорія	Фрейд	Внутрішні конфлікти, властиві особі, яка викликає девіацію
(Соціологічне)	Аномія	Дюркгейм	Девіація відбувається внаслідок порушення функціонування або відсутності соціальних норм.
(Соціологічне)	Соціальна дезорганізація	Шоу та Маккей	Девіації виникають тоді, коли культурні цінності, норми та соціальні зв'язки послаблюються, руйнуються або вступають у протиріччя
(Соціологічне)	Аномія	Мертон	Девіантні прояви зростають при наявності розриву між схваленими певною культурою цілями та соціально схваленими способами їх досягнення
(Соціологічне)	Культурологічні теорії	Селлін, Міллер, Сатерленд	Причиною девіації є конфлікти між нормами субкультури та пануючої культури
(Соціологічне)	Теорія стигматизації	Беккер	Девіація – це тавро, яке пануючі групи ставлять на поведінку менш захищених груп
(Соціологічне)	Радикальна кримінологія	Турк, Квінні	Девіація є наслідком протидії нормам капіталістичного суспільства

Як зазначалося вище, засновником теорії девіантної поведінки вважається Є. Дюркгейм. У межах створеної ним теорії аномії девіація дістала таке пояснення. В періоди бурхливої зміни суспільних відносин (як позитивних, так і негативних) система цінностей і відповідні системи норм не встигають адаптуватися до цих змін. Відповідно норми перестають відповідати певному рівню відносин. За таких обставин людина втрачає довіру до будь-якої нормативної системи. У результаті суспільство охоплює стан аномії (безнормності).

Подальший свій розвиток теорія аномії Е. Дюркгейма дістала в роботах Роберта Мертона. Він запропонував таке пояснення можливих типів поведінки: в суспільстві існують загальновизнані життєві цілі та методи їх досягнення. Але дуже часто об'єктивно неможливо досягти цих цілей запропонованими методами. Саме диспропорція цілей та методів веде до різноманітних видів девіантної поведінки

Цінність запропонованої Р. Мертоном типології поведінки полягає ще й у тому, що серед можливих варіантів враховано і нормативну поведінку. Розглянемо основні варіанти поведінки.

Перший – конформізм. Він існує, коли люди сприймають мету матеріального успіху та схвалені засоби її досягнення. Така поведінка є основою стабільного суспільства.

Другий – інновація, коли люди швидко просуваються до визначеної мети, водночас відмовляючись від схвалених шляхів її досягнення. Люди можуть вдаватися до підробки чеків, проституції, обдурювання, шахрайства, крадіжок, пограбувань, привласнення чужих грошей або до їх вимагання та шантажу.

Третій – ритуалізм. Цей шлях включає відмову від фінансового успіху, або різке зниження його суб'єктивної значимості. Але тут зберігається вірність соціально схваленим засобам дії. Наприклад, кінцева мета організації може бути недоречною для багатьох її службовців – чиновників, клерків. Замість цього вони культивують засоби своєї діяльності, роблять фетиш з процедур управління та канцелярщини.

Четвертий – ретритизм – «відмова від суспільства». На цьому шляху люди відмовляються як від цілей, що їх пропонує культура, так і від схвалених суспільством засобів їх досягнення і не замінюють їх новими нормами. Алкоголіки, наркомани, бродяги тощо залишаються у суспільстві, але «не з ним».

П'ятий – повстання, бунтарство. Бунтарі відкидають цілі та засоби, пропоновані суспільством, та замінюють їх у своїх інтересах новими нормами. Вони переносять свою лояльність від існуючого соціального устрою до нових груп з новими ідеологіями. Радикальні соціальні рухи дають хорошу ілюстрацію цього типу адаптації до соціальної реальності.

Зауважимо, що враховуючи актуальність проблеми девіантної поведінки, її вирішенню присвятила свої роботи значна кількість вчених різних галузей наук гуманітарного циклу. В результаті такого широкого наукового пошуку утворився ряд напрямів розв'язання цієї проблеми. Така ситуація дозволила поглянути на проблеми девіантної поведінки під різними кутами зору, оптимально висвітливши багатогранність цієї проблеми. Наведена вище таблиця, запропонована Дж. Смелзером, структурно чітко демонструє як самі напрями, так і їх суть. Тому ми зупинимось на аналізі аспектів, що мають вагоме значення при розв'язанні проблем, які становлять предмет кримінології та соціології права.

Існуючі теорії девіантної поведінки стали методологічним базисом при розгляді одного з фундаментальних питань кримінології – питання причин та умов злочинності.

Теорії Дюркгейма та Мертон є методологічним базисом для соціологічних теорій девіації, розкриваючи основні принципи формування девіантної поведінки.

Згідно теорії соціальної дезорганізації, яскравими представниками якої були Шоу та Маккей, девіація є наслідком такого стану суспільства, коли культурні цінності, норми, соціальні зв'язки послаблюються, зникають, або вступають у протиріччя. Такий стан суспільства спостерігається в перехідні

моменти розвитку.

Культурологічний напрямок теорії девіації, що дістав своє втілення у роботах Селліна, Міллера, Сатерленда, Коена та інших, дозволяє стверджувати:

а) «традиції» злочинності розвиваються, зберігаються та передаються в певному соціальному середовищі;

б) злочинний світ стає могутнім конкурентом для школи і сім'ї в процесі соціалізації підлітків;

в) обмеження, що постають на шляху вертикальної мобільності, являють собою впливовий фактор девіацій;

г) значним чинником злочинності виступає соціальна структура міста, яка включає такі елементи: постійна зміна складу населення, низький рівень соціальної інтеграції в мікрорайонах, конкретні побутові умови;

д) існує диспропорція як у можливостях скоєння злочинів, так і в досягненні особистого успіху між окремими районами та суспільством в цілому.

5. Профілактика девіантної поведінки як рання профілактика злочинності.

Запропонована вище типологія девіантної поведінки дозволяє поділити процес профілактики на три етапи. Перший етап – профілактика девіантних дій. Другий етап – профілактика деліктів. Третій етап – профілактика злочинів.

Зрозуміло, що відхилення від нормативних систем, не санкціонованих державою, значно менш суспільно небезпечне, ніж відхилення від нормативної системи права. Це пов'язано з тим, що, як ми зазначали вище, всі нормативні системи захищають обумовлену певним рівнем розвитку систему цінностей суспільства. Держава, санкціонуючи нормативну систему права, прагне захистити вищі, декларовані в цьому суспільстві, цінності.

Тому, говорячи про меншу суспільну небезпеку девіантних дій, ми маємо на увазі те, що порушується цінність, яка в ієрархії цінностей посіла значно нижче місце, ніж ті, що захищені правом. На цьому етапі ресоціалізація особи

ведеться методами, виробленими педагогічною наукою. Серед форм виховання превалює переконання.

Другий етап передбачає профілактику правопорушень. Важливість цього етапу полягає в тому, що особа, умовно кажучи, «проскочила» етап профілактики девіантних дій, а отже, як правило, має стійкі установки на порушення нормативної системи права. Тому арсенал засобів виховної роботи на цьому етапі мусить бути жорсткішим. Серед форм виховання превалює примус, але примус адміністративного характеру.

На останньому етапі уповноважені суб'єкти методами, властивими їм, та дозволеними чинним законодавством, впроваджують профілактичні заходи, спрямовані на превенцію злочинності. Цьому етапові властиві жорстка регламентація арсеналу профілактичних дій та порядку їх впровадження.

Зрозуміло, що кримінологічна профілактика, як і будь-яка профілактика, мусить спиратися на науково обґрунтований прогноз. При цьому сама профілактика повинна бути поділена на загально-соціальну та індивідуальну. Відповідно і методики прогнозування мусить бути як загальносоціальними, так і індивідуальними.

Починаючи з 70-х років ХХ ст., вітчизняні кримінологи приділяли значну увагу створенню методик індивідуального кримінологічного прогнозування. І сьогодні триває творчий пошук, спрямований на створення методик індивідуального кримінологічного прогнозування, який опирається на теоретичні засади, сформульовані віце-президентом кримінологічної асоціації України, академіком Академії правових наук А.П. Закалюком. Назвемо їх:

1. Однією з найважливіших форм реалізації прикладної функції кримінології є індивідуальне кримінологічне прогнозування, на базі якого ґрунтується процес індивідуальної профілактики.

2. Тривалий час основними методологічними підходами, на базі яких розроблялись методики індивідуального кримінологічного прогнозування, були: клінічний підхід; детерміністський підхід; еталонний підхід.

3. Ці підходи в процесі індивідуального кримінологічного прогнозування обумовлювали стандартний набір таких недоліків:

- а) низький рівень достовірності прогнозу;
- б) громіздкий його інструментарій;
- в) складний інструментарій прогнозу.

4. Позбутися названих недоліків дозволяє методологія типологічного підходу.

5. Згідно типологічної методології, теоретично виявляються типи кримінальної зараженості особи, та емпірично встановлюються прогностично вагомі показники і їх питома вага в процесі формування злочинця.

6. Деформації системи цінностей особи в основному формуються під впливом дисфункцій інститутів соціалізації.

7. Основними інститутами соціалізації підлітка сьогодні є сім'я, школа, засоби масової інформації (передусім телебачення, а згодом прогнозується «Internet»), безпосереднє соціальне оточення (виробничий або навчальний колектив, група дозвілєвої діяльності).

Питання для самоконтролю

1. *Які види запитань ставляться перед допитуваними особами? В чому їх суть?*
2. *Що являє собою з психологічної точки зору неправда?*
3. *Які поведінкові ознаки можуть свідчити про намагання допитуваного давати завідомо неправдиві показання?*
4. *Вкажіть основні психологічні прийоми викриття завідомо неправдивих показань.*
5. *У чому полягають психологічні особливості проведення очної ставки?*
6. *Розкрийте психологічний зміст процесу впізнання.*
7. *Назвіть об'єктивні та суб'єктивні фактори, що впливають на сприйняття об'єкту свідком, на збереження ним у своїй пам'яті сприйнятого образу.*

8. Які психологічні фактори враховуються слідчим при організації та в ході проведення відтворення обстановки і обставин події?

Практичні завдання

Практичне завдання №1. Потерпіла, безпосередньо після вчиненого відносно неї розбійного нападу, повідомила, що злочин вчинили 3 особи чоловічої статі великої статури, з наявними на руках та пальцях рук татуюваннями, з короткою зачіскою. У подальшому така інформація не підтвердилась.

Яким чином страх впливає на пізнавальну та регулятивну діяльність потерпілих від злочинів?

Практичне завдання №2. Громадянка Б., яка є свідком учиненого замаху на вбивство повідомила, що спочатку почула крик людини, а потім, обернувшись, чітко бачила та запам'ятала особу чоловічої статі, середнього зросту, великими блакитними очами, темним волоссям. Останній штовхнув потерпілу на асфальт та намагався 3-4 разу вдарити ножом у ліву частину тіла. Назвіть та дайте характеристику стадій стресу. Зазначте види стресорів.

Практичне завдання №3. Зробити на основі таблиці аналіз видів психологічного протистояння впливу :

Вид протистояння впливу	Визначення
Психологічна самооборона	Застосування слідчим мовних формул та інтонаційних засобів, що дозволяють зберегти цілковите самовладання і виграти час для обмірковування подальших кроків у ситуації деструктивної критики,
Інформаційний діалог	Прояснення позиції партнера по взаємодії і власної позиції шляхом обміну запитаннями і відповідями

Конструктивна критика	Підкріплене фактами обговорення показань (цілей, засобів або дій) учасників розслідування злочинів та обґрунтування їхньої невідповідності фактичним даним
Конфронтація	Відкрите і послідовне протиставлення слідчим своєї позиції і своїх вимог особі, яка здійснює протидію
Енергетична мобілізація	Навмисна активація чинників, що живлять, відновлюють і підсилюють енергію; опір слідчого спробам, що здійснюють інші учасники процесу розслідування злочину, передати йому певний стан,
Творчість	Застосування слідчим творчого підходу щодо прийняття рішення відносно поведінкових проявів особи; створення нового зразка, прикладу, що зневажає впливом або подіє його
Відхилення	Прагнення, з боку слідчого, уникати будь-яких форм взаємодії з ініціатором впливу (наприклад, свідомий невиклик на допит протягом деякого часу)
Відмова	Висловлення слідчим своєї незгоди виконати прохання ініціатора впливу
Ігнорування	Дії слідчого, що спрямовані на свідоме несприйняття слів, дій, почуттів з боку особи, яка намагається вплинути на нього

ТЕМА №5. СПІЛКУВАННЯ ЯК ЗАСІБ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1. Психологія особистості і діяльності. Особистісний підхід у психології.
2. Структура діяльності.
3. Емоційно-вольові процеси і стани. Пам'ять. Поведінка людини в конфліктних ситуаціях
4. Особистість і структура її психічних властивостей.

1. Психологія особистості і діяльності. Особистісний підхід в психології.

Психологія аналізує людину як цілісність психологічних процесів, властивостей і відносин: темпераменту, характеру, здібностей, вольових властивостей тощо, тобто психологія шукає стабільні характеристики психіки, які забезпечують незмінність людської природи.

У системі «людина-право» в першу чергу реалізуються особистісні аспекти людини як суспільної істоти, включеного в соціальні відносини, як носія свідомості, і зокрема - правосвідомості. Нерідко уживання формулювання "людська особистість" некоректна. Хоча слова "людина" і "особистість" - не синоніми і людина може не бути особистістю (новонароджений), особистість - це завжди людина, і особистістю не володіє ніхто, крім людини.

Структурний підхід дозволяє розібратися в безлічі властивостей і особливостей людини, не тільки «розклавши їх по полицях», а й розкривши зв'язки і взаємини між ними.

Перша категорія психічних явищ - психічні процеси (відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення і т. д.), які визначаються відносною короткочасністю їх протікання. Жоден психічний процес не може, залишаючись самим собою, протікати більш-менш довго. (Психічні явища або душевні прояви — основний предмет в наукових дослідженнях психіки, сама психіка визначається як система).

Друга категорія - психічні стани: бадьорість, втома, активність, пасивність, дратівливість, настрій і т. д. Вони довші, ніж психічні процеси.

Досить довгий час на них звертали увагу тільки патопсихологи; заслуга ж початку їх різнобічного вивчення належить головним чином Н. Д. Левітові.

Третя категорія психічних явищ - психічні властивості особистості. Вони найбільш стійкі, хоча, звичайно, здатні змінюватися. Змінюються вони внаслідок біологічного розвитку людини протягом усього життя, іноді в результаті захворювання, але більше всього - під впливом соціальних умов, і перш за все правосвідомості, виховання і самовиховання.

У психологічній науці міцно утвердилася положення про те, що будь-яка реакція людини, весь лад його внутрішнього життя залежать від тих особливостей особистості, які сформувалися у нього в процесі його соціального досвіду, - від його потреб і мотивів, інтересів і установок, тобто системи відносин до дійсності.

Для реалізації особистісного підходу необхідно дослідження кожної окремої властивості в структурі особистості. Уявлення про особистість як про цілісну структуру вимагає при вивченні процесу формування особистості акцентувати увагу на тому, що створює цю цілісність. Визначає ж цілісну структуру особистості насамперед її спрямованість. В основі спрямованості особистості лежить виникаюча в процесі життя і виховання людини стійко домінуюча система мотивів, в якій основні мотиви підпорядковують собі всі інші).

Необхідність оцінки різних психічних процесів, властивостей або станів саме з позицій права породжує цілий ряд питань, не властивих ніякої іншої галузі психології, крім юридичної, і, отже, з яких складається її специфічний зміст, (наприклад, питання про **«здібності повністю усвідомлювати значення своїх дій»**, питання про те, чи могли її ті чи інші особливості характеру і особистості сприяти вчиненню протиправних дій та ін.).

Вивчаючи особу в будь-якому її аспекті, не можна довільно відсікати досліджуване явище (процес, властивість, якість) від особистості в цілому, від її спрямованості, системи її відносин до дійсності. Іншими

словами, в процесі психологічного дослідження особистості, зокрема в дослідженні процесу формування у неї професійно важливих психічних якостей, необхідно мати на увазі, яку саме функцію досліджуване психічне явище виконує в складній системі взаємодії людини з навколишньою дійсністю, процесі його професійної діяльності.

Будь-яка якість людини (наприклад, організованість, дисциплінованість) не може існувати поза контактом з його особистістю, поза системою мотивів його поведінки, його відносин до дійсності, його переживань, переконань і т.д. Якість буде міняти свій зміст і побудову в залежності від тих цілей і завдань, які ставить собі особистість, від її поглядів і переконань, а також від зв'язку даної якості з іншими властивостями суб'єкта.

Для того щоб зрозуміти дійсну психологічну природу тієї чи іншої властивості, в тому числі і професійно значущої, тобто визначити, яку функцію вона виконає в процесі діяльності, необхідно розглядати цю властивість в особистісному аспекті - з точки зору мотивів і цілей цієї діяльності. Уявлення про цілісну структуру особистості, про залежність психічних процесів, властивостей і якостей особистості від її потреб, прагнень, установок, про те, що психічні процеси і властивості є функціями особистості, засобами досягнення поставленої мети, цілком узгоджується з широко відомим в сучасній психологічній науці становищем про взаємну компенсації психічних властивостей і функцій людини.

При вивченні психологічних аспектів злочинної поведінки актуально дослідження особистості в різних конфліктних ситуаціях, в яких своєрідно проявляються її інтереси і мотиви цієї поведінки. Правопорушник виявляє зацікавленість у злочинному діянні, в його діях ми спостерігаємо суперечності між соціальними вимогами і реальною поведінкою.

2. Структура діяльності.

У психології широко використовується діяльнісний підхід у вивченні психіки людини. Теорія діяльності або діяльнісний підхід - школа радянської психології, заснована О.М. Леонтьєвим і С.Л. Рубінштейном у

1920-1930 р.р. на культурно-історичному підході Л.С. Виготського. Провідною методологічною базою для дослідження психіки у вітчизняній науці виступає теорія діяльності. Теорія діяльності - система методологічних і теоретичних принципів вивчення психічних феноменів.

Базова теза теорії формулюється таким чином: не свідомість визначає діяльність, а діяльність визначає свідомість. На основі цього положення в 30-х роках Рубінштейн формує основний принцип: «єдність свідомості і діяльності». Психіка і свідомість, формуючись у діяльності, в діяльності і виявляються.. Діяльність - це сукупність дій, спрямованих на досягнення цілей (по Рубінштейну).

Діяльнісний підхід розглядається як принцип вивчення психіки і як окрема теорія. **В юриспруденції досліджується правомірна і протиправна діяльність**, аналізуються різні види діяльності (слідча, судова, оперативно-розшукова або злочинна діяльність, діяльність злочинних груп тощо). **Діяльність** - це форма активного ставлення до дійсності, у перебігу якої людина впливає на навколишній світ (інших людей, речі і природу).

Діяльність - це активність, регульована свідомістю людини і спрямована на пізнання зовнішнього світу. Свідомий характер людської діяльності виявляється в її плануванні, в передбаченні результатів, регуляції дій, у прагненні до вдосконалення. В психології розрізняють слідує основні види діяльності: трудову, навчальну, ігрову (гру). Жодний тип діяльності не реалізується у чистому вигляді. Наприклад, праця — це і пізнання, і оцінка, і спілкування.

Діяльність не є сукупністю рефлексорних реакцій на зовнішній стимул, так як регулюється свідомістю. Діяльність — це специфічний спосіб ставлення людини до світу. Вона поєднує біологічну, соціальну та духовно-культурну сутність людини. Діяльність — це активна взаємодія людини з навколишнім середовищем, завдяки чому вона досягає свідомо поставленої мети, яка виникла внаслідок прояву у неї певної потреби.

Життя людини – це постійна динаміка різних видів її діяльності. **Діяльність людини характеризується цілеспрямованістю, плановістю і систематичністю.** У своїй діяльності людина керується свідомо поставленими цілями. Діяльністю керує усвідомлена мета як регулятор активності. Діяльність людини має предметний і духовний характер. Діяльність є предметною, тому що її результатом є матеріальні предмети. У цих предметах людина втілює своє розуміння світу, свій розум, властивості, інтереси, потреби почуття. Види діяльності забезпечують існування людини та її формування як особистості. Людина, здійснюючи діяльність, досягає мети за допомогою свідомо організованих засобів і способів дій. *Діяльність має плановий характер.* Будь-яка діяльність є системою дій, що знаходяться у чіткому порядку, є взаємозалежними. Діяльність людини соціально зумовлена, пов'язана з розвитком суспільства.

Структура діяльності – мотиви, цілі, дії, засоби діяльності.

Мотиви – близькі, далекі; особистісні, суспільні.

Цілі – близькі, далекі; особистісні, суспільні.

Дії – зовнішні, предметні, внутрішні, розумові.

Засоби діяльності – вміння, навички.

Мета – це те, до чого прагне людина, для чого вона працює, за що бореться, чого хоче досягти в своїй діяльності. Без мети не може бути свідомої діяльності.

Мотив – це внутрішній рушій, що спонукає людину до діяльності. За своєю структурою діяльність складається з окремих дій, а дії - з окремих робочих операцій. Причому осіб виконання дії, зумовлендія в психології розглядається як одиниця діяльності. Операція— це спий ситуацією. Є дві стадії володіння робочими операціями. У психологічній літературі їх називають уміннями і навичками. Уміння – це дія, основою якої є практичне застосування одержаних знань. Уміння формуються шляхом вправ. Особливістю уміння є те, що окремі операції ще можуть бути не цілком досконалими (тривалими, містити певні недоліки тощо).

Більш високим ступенем оволодіння робочими операціями є навички.

Навичка – це дія, яка має високий ступінь освоєння і сформована шляхом повторення до досконалості, тобто навичка – це автоматизовані компоненти дій.

3. Емоційно-вольові процеси і стани. Пам'ять. Поведінка людини в конфліктних ситуаціях

Воля - психічна функція, яка полягає в здатності індивіда до свідомого управління своєю психікою і вчинками в процесі прийняття рішень для досягнення поставлених цілей. **Воля є важливим компонентом психіки людини** - це здатність здійснювати свідомі (умисні) дії, регулювати діяльність і керувати своєю поведінкою. Це важливий компонент психіки людини. Позитивні якості волі, прояви її сили сприяють успішності діяльності. Вона забезпечує виконання двох функцій: спонукальної (забезпечення активності людини) і гальмівної (стримування небажаних проявів активності).

Вольові дії відрізняються від автоматичних рухів, які виконуються без участі свідомості. У традиційній психології **вольовими діями** називають дії, скеровані на досягнення свідомо поставленої мети і пов'язані з подоланням труднощів. Значна кількість дослідників вирізняють такі основні ознаки вольових дій:

- 1) свідоме подолання перешкод на шляху до досягнення мети;
- 2) конкурентні мотиви;
- 3) наявність вольового зусилля.

Вольова дія може реалізуватись в простих і складних формах

У простому вольовому акті спонукання до дії спрямоване на більш чи менш усвідомлену мету, може безпосередньо переходити у дію. Простий вольовий акт має дві фази:

- 1) виникнення спонукання та усвідомлення мети;
- 2) досягнення мети.

Складну вольову дію характеризує опосередкований свідомий процес: дії передують врахування її наслідків, усвідомлення мотивів, планування. Така

дія потребує значного напруження сил, терпіння, наполегливості, вміння організувати себе на виконання дії.

У складній вольовій дії вчені (Г.С. Костюк, А.В. Петровський, О.В. Скрипченко) **виділяють чотири фази:**

- 1) виникнення спонукання та попередня постановка мети;
- 2) стадія обмірковування та боротьба мотивів;
- 3) прийняття рішення;
- 4) виконання.

1. Перша, початкова фаза вольового акту полягає в попередній постановці мети. Необхідною передумовою постановки мети є виникнення певного мотиву, спонукання і пов'язаного з ним прагнення. Залежно від характеру його усвідомлення прагнення може виражатися в формі **потягу, бажання і хотіння**.

Потяги – це мотиви поведінки, що мають недиференційовану, мало усвідомлювану, безпредметну потребу. (В цей момент людина може відчувати лише невиразне поривання до чогось, тільки усвідомлення що їй чого бракує, але не знає що конкретно їй потрібно, який конкретний предмет може задовольнити її прагнення).

Доки людина перебуває лише під владою потягів – у неї нема волі. І тільки коли виникає усвідомлений зв'язок між потягом і предметом, який здатний задовольнити потребу, потяг "опредметнюється" і переходить у бажання. Таке "опредметнювання" і є передумовою вольового акту. Предмети стають об'єктами бажань.

Бажання – це мотиви поведінки, що характеризуються достатньою усвідомленістю потреб. Бажання є опредметненим цілеспрямованим прагненням. Тобто виникає залежність між предметом і бажанням. Зародження бажань завжди означає виникнення і постановку мети.

Проте не всяке бажання веде до практичних дій, спрямованих на досягнення усвідомлюваної мети. (Бажання може обмежитись лише уявленням про мету і її досягнення, як це буває у нереалістичних мріях: коли

виникають відповідні образи і мрії, пов'язані з метою, але відсутні конкретні заходи до її реалізації) – таке прагнення називають недійовим бажанням.

Бажаньня переходить у справді вольовий акт, коли до усвідомленої мети приєднуються установки на її реалізацію, спрямованість на оволодіння певними засобами її досягнення, тобто коли виникає хотіння.

У таких випадках відбувається вибір мети або вибір засобів її досягнення, що є змістом другої фази вольового акту. При виборі мети або засобів дії виникає потреба в обговоренні їх прийнятності, яке передбачає зважування різних доводів за і проти висунутих цілей чи засобів їх досягнення, вимагає оцінки суперечливих бажань, аналізування обставин, розмірковування, напруженої роботи мислення.

Вольова дія завершується прийняттям рішення і його виконанням. У цьому плані важливе значення має виокремлення видів рішень: 1) звичні рішення — характерні для простих вольових актів (майже невіддільні від конкретних бажань), «боротьба» мотивів зведена до мінімуму чи взагалі відсутня; 2) рішення без достатньої підстави — з метою вийти зі стану нерішучості, приймаються в екстремальних ситуаціях; 3) усвідомлені рішення — приймаються і виконуються з обмірковуванням і аналізом усіх обставин, усіх «за» і «проти», із розумінням сутності здійснюваних дій.

Вчинення злочинів відрізняється екстремальністю ситуацій, що викликають різні емоційні відображення в особистості залежно від її місця в механізмі злочинної події: особа, яка вчиняє злочин (злочинець), жертва злочину (потерпілий) чи очевидець (свідок) того, що відбулося. Виникнення емоційних (психічних) станів у процесі злочинної події зумовлюється низкою чинників: видом злочину, його тривалістю, способом вчинення злочину, індивідуально-психологічними особливостями учасників, що передують злочинній поведінці, та ін.

Злочинна подія є тим впливом, що викликає різні емоційні реакції. Найчастіше такі реакції пов'язані з емоційною(психічною) напруженістю або стресом. У певних інтерпретаціях ці категорії використовуються як синоніми.

Напруженість розглядається як психічний стан, обумовлений передбаченням несприятливого для суб'єкта розвитку події.

Стрес виникає при небезпеці, фізичних чи розумових перевантаженнях, у разі необхідності приймати відповідальні рішення. У цьому стані людина робить помилки у розподілі й переключенні уваги; порушується перебіг процесів, спостерігаються порушення координації рухів, неадекватні емоційні реакції, дезорганізація і гальмування всієї діяльності. У психології розрізняють фізіологічні та психологічні стресори. До фізіологічних стресорів відносять фізичне перевантаження, стимули болю, дію високої(чи низької) температури тощо. До психологічних стресорів включають наявність небезпеки, погроз, образ та ін.

Очевидець (свідок) чи жертва тяжкого злочину перебуває в стані стресу(напруження). Його стан характеризується тим, що всі процеси нібито «пригальмовані»: людина погано розуміє, чує, неадекватно сприймає свої рухи тощо. Рівень напруження в тих або інших людей може бути різним. У стані стресу перебуває й особа, яка вчиняє злочин, і це пов'язано з небезпеками, погрозами, ризиками.

Виникнення стану фрустрації в багатьох випадках характерне для посткримінального періоду, коли після вчиненого злочину людина (злочинець чи жертва) не бачить виходу із ситуації, що виникла. У деяких випадках такі особи схильні до суїцидальної поведінки (самогубства).

Екстремальні ситуації породжують страх у людини. У психології страх визначають як емоцію, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню людини. Цей стан варіює в досить широкому діапазоні відтінків (побоювання, страх, переляк, жах та ін.). У психологічній літературі розрізняють три форми страху (В. Л. Васильєв): стенична форма (паніка, погано чи зовсім не контрольована свідомістю); астенична форма, що протікає короткочасно і виявляється в заціпенінні, тремтінні, недоцільних учинках; стеничне збудження – поведінка, що регулюється свідомістю і спрямована на подолання небезпеки і страху.

У патологічних випадках йдеться про фобії (нездоланний нав'язливий страх перед певним предметом чи явищем). З. Фрейд розглядав дві групи фобій: 1) «життєві страхи» (страх смерті, інфекції тощо); 2) спеціальні фобії (страх відкритих просторів, певних тварин, комах тощо). На його думку, причиною фобії, як і будь-якого симптому, є несвідомий конфлікт душевних прагнень.

Страх може сприяти гіперболізації того, що сприймається (перебільшенню). Зокрема, якщо нападників при вчиненні злочину було четверо, особа, яка перебуває в стані страху, може вказувати, що їх було шість чи сім. Якщо нападала одна особа, то людина в стані страху може говорити про косий сажень плечей, високий зріст, зле і страшне обличчя злочинця тощо.

Кожна людина на протязі дня може перебувати в різних ситуаціях, деякі з них ми називаємо критичними.

Критична життєва ситуація - це емоційно пережиті життєві обставини, які в сприйнятті людини представляють складну психологічну проблему, труднощі, що вимагають свого вирішення або подолання. Для подолання негативного впливу на людину у людини існує так називаємий «психологічний захист».

Психологічний захист розглядається як спеціальна регулятивна система стабілізації особистості, спрямована на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням внутрішнього конфлікту.

Р.М. Грановська ділить всі стратегії виходу з напруженої ситуації на три групи: змінити або ліквідувати проблему; зменшити її інтенсивність за рахунок зміщення своєї точки зору на неї; полегшити її вплив за допомогою включення ряду способів.

Пам'ять – процес запам'ятовування, збереження і подальшого відтворення інформації. Визначаються тим, яке місце займає вона в діяльності суб'єкта, яка її значимість, що він робить з цією інформацією. Найбільш продуктивно запам'ятовується матеріал, *пов'язаний з метою діяльності*, з її основним змістом. У цих випадках навіть мимовільне запам'ятовування може

бути більш продуктивно, ніж довільне. Слід особливо сказати **про вплив емоцій** на процес запам'ятовування.

Свідок, потерпілий, підозрюваний і обвинувачений можуть краще запам'ятовувати в одних випадках приємне, в інших - неприємне, в залежності від того, що їм в даному випадку важливіше, що для них більш значуще. Експерименти, проведені П. І. Зінченко, показали: «Як неприємні, так і приємні події можуть у багатьох випадках втратити для людини своє актуальне значення і бути забутими через найрізноманітніші терміни».

Слідчому необхідно враховувати індивідуальні характерологічні особливості свідка, потерпілого, підозрюваного і обвинуваченого: при інших рівних умовах одні люди схильні до запам'ятовування приємного, інші - неприємного, в залежності від складу особистості - більш оптимістичного або песимістичного.

Сприйняття і запам'ятовування події злочину потерпілим і обвинуваченим має свої особливості. Не завжди вірно наше уявлення про те, що сила і яскравість подразника забезпечують в звичайних умовах сприйняття чіткість і міцність фіксації. Надмірно сильні враження не тільки підкріплюють, але ***в певних ситуаціях послаблюють або повністю заглушають те, що відображене.***

На запам'ятовування матеріалу, сприйнятого свідком, потерпілим, обвинуваченим, зазвичай впливає їх подальша діяльність. Враження можуть забуватися повністю або частково.

Спогад і пригадування є процесами, ізольованими один від одного. Між ними існує двостороння взаємний зв'язок. Пригадування є, з одного боку, передумовою відтворення, а з іншого - воно виявляється його результатом. Пригадування відбувається в процесі відтворення, в ході розповіді свідка, потерпілого, підозрюваного і обвинуваченого на допиті. Звідси важливий тактичний висновок: **не слід без крайньої потреби переривати вільне розповідь допитуваного.** Поставлене під час вільної розповіді питання часто

розсіює увагу допитуваного, порушує хід його думок, заважає пригадування фактів.

За тривалістю збереження сприйнятого розрізняють пам'ять двох видів - **короткочасну і довготривалу**, механізми яких зовсім різні. Інформація про будь-якому явищі спочатку надходить в блоки короткочасної пам'яті, звідти може перейти в блоки довгострокової пам'яті і зберігатися невизначений термін. Перехід інформації з довготривалої пам'яті в короткочасну є процес відтворення інформації.

Процес переходу інформації з короткочасної пам'яті в довгострокову називається процесом консолідації, тобто закріплення, після якого звичайно настає тимчасове забування сприйнятого.

Якщо ж процес консолідації завершився, то інформація утримується в пам'яті довго і ніякі дії не можуть її викоринити. Навіть охолодження організму до дуже низьких температур не призводить до забування збереженого.

Відомості про короткочасну і довгострокову пам'ять дуже значимі для слідчої роботи. Знання закономірностей їх функціонування полегшить слідчому правильний вибір тактичних дій на людину з метою правильного відтворення їм забутого.

Забування є процес, протилежний запам'ятовуванню і збереженню. Забування - явище фізіологічно цілком нормальне.

Слід зазначити, що відновлення в пам'яті будь-яких подій, тобто перехід інформації з довготривалої пам'яті в оперативну, не завжди проходить гладко. Допитуваний іноді не може згадати необхідні відомості. Чи означає це, що вони безповоротно забуті? На таке питання вчені відповідають по-різному. Одні стверджують, що нормально функціонуючий мозок утримує і зберігає весь життєвий досвід індивіда, що складність полягає лише в неможливості їх довільного відтворення. На думку інших, частина інформації не зберігається в пам'яті людини, забувається абсолютно. Не заглиблюючись в суть цієї суперечки, відзначимо лише одне важливе для нас науково доведене положення: **пам'ять зберігає більше відомостей, ніж відтворює.** З огляду на

це, слідчий повинен застосувати серію прийомів активізації асоціативних зв'язків і таким чином сприяти відновленню в пам'яті відомостей про цікавлять слідство обставин.

Люди легко і швидко забувають відомості, які вони в повсякденному житті не використовують, що не освіжають в пам'яті, рідко відтворюють. Але спостерігаються випадки, коли і багаторазово відтворені матеріали раптом забуваються і, незважаючи на зусилля людини, що не пригадуєте ви відразу. Подібні «осічки» пам'яті не є відхиленням від норми, вони досить часто швидко проходять. В необхідних випадках слідчий може попросити допитаного свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого повідомити додатково то, що він згадає після допиту, або провести через певний час повторний допит.

При відтворенні будь-яких подій завжди має місце впізнавання. В даному випадку ми маємо на увазі не впізнавання предмета або людини при повторному сприйнятті під час слідства, а впізнавання допитуваним відтвореного їм матеріалу на допиті. Відтворення факту, явища, яке не супроводжується почуттям впізнавання, чи не буде усвідомлюватися як спогад. Від того, який ступінь впізнавання повідомляються відомостей, буде залежати і точність, правильність показаній¹. Впізнавання має ступінь вираженості - від слабкого почуття знайомства з відтвореним матеріалом до повної впевненості в його точності. Практиці відомі випадки, коли показання, точність яких здавалася безсумнівною, згодом виявлялися помилковими. Впізнавання іноді створює ілюзію достовірного знання, викликає помилкову впевненість в міцному запам'ятовуванні матеріалу, зовнішності людини, приводячи до сумлінної омані.

Тому в ході допиту ***потрібно вміти розбиратися в індивідуальних відмінностях пам'яті свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого.*** Іноді професійна пам'ять пов'язана з тривалою тренуванням і обдарованістю (музиканти, математики, читці). Вона може залежати також від якості уваги,

стану людини в момент сприйняття і т. д. Готовність пам'яті допитуваного до відтворення також буде залежати від знань, життєвого досвіду.

Друга особливість проявляється в тому, що у одних людей продуктивно закріплюється образний матеріал (особи людей, предмети, зображення, звуки, кольори і т. п.), у інших - словесний (слова, думки, числа і т. п.), у третіх - переваг в запам'ятовуванні певного матеріалу не спостерігається.

Запам'ятовуються не всі враження, отримані людиною. Асоціативні зв'язки утворюються вибірково. Переважний розвиток одного з типів пам'яті (зорової, слухової, емоційної, рухової і т. д.) пов'язано також з особливостями особистості, умовами життя, діяльності людей. Так, у філософів, юристів високо розвинена словесно-логічна пам'ять; у спортсменів, артистів балету, оперети - рухова пам'ять; у артистів драми, кіно - слухова, емоційна; у художників, архітекторів - зорова; у музикантів - слухова; у хіміків - нюхова; у дегустаторів - смакова; у сліпих - нюхова, дотикальна.

Слід сказати, що, незважаючи на таке переважання одного з видів пам'яті взагалі, у кожної людини провідне становище ***займає все ж словесно-логічна пам'ять.***

Слідча практика знає випадки, коли свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений абсолютно *впевнено «згадують» факт, якого не було в дійсності.* Це явище називається ***обманом пам'яті або «феноменом пережитого».*** Таке порушення відноситься до патології, але нерідко спостерігається і у цілком здорових людей. Людині здається, що все він колись уже бачив, чув, і це може привести до омани, до плутанини у визначенні часу, місця, факторів, явищ. *Такі обмани пам'яті можуть бути, наприклад, у стомленого допитуваного.*

Бувають випадки *провалів пам'яті (амнезії),* коли зі свідомості випадають події, що заповнюють певний (більший або менший) відрізок часу. Провали пам'яті можуть настати, зокрема, у потерпілого після отриманої травми або непритомного стану.

Чим ближче за часом допит свідка, потерпілого, підозрюваного і обвинуваченого до тієї події, яке він висвітлює, тим більша ймовірність повноти та достовірності в показаннях.

Але з цього загального правила бувають винятки. Показання, дані безпосередньо після події злочину, іноді виявляються неповними, недостатньо ясними, непослідовними.

Поведінка людини в конфліктних ситуаціях

Конфлікт – це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій (потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, соціальних установок, планів тощо) у свідомості окремо взятого індивіда, в міжособистісних взаємодіях та міжособистісних стосунках індивідів чи груп людей.

Типи конфліктів:

- а) внутрішньо особистісні (інтраперсональні);
- б) міжособистісні (інтерперсональні);
- в) внутрішньо групові (інтрогрупові);
- г) міжгрупові (інтергрупові).

За причинами виникнення внутрішньо особистісні, міжособистісні, внутрішньо групові та між групові конфлікти можна класифікувати у такий спосіб:

- а) конфлікти ролей;
- б) конфлікти бажань;
- в) конфлікти норм поведінки.

Способи поведінки в конфліктній ситуації – це конкретні дії, виконувані учасниками конфлікту. Цей елемент є центральним у структурі конфлікту і відіграє такі ролі:

пізнавальну – дає інформацію (пряму чи опосередковану) про те, що турбує учасників конфлікту;

оцінну – показує значущість, важливість конфлікту для конкретних його учасників;

регулятивну – впливає на поведінку протилежної сторони в конфлікті (блокує або, навпаки, посилює її дії).

У психології відомі кілька основних способів поведінки людей у конфліктній ситуації, зміст яких визначається мірою співвідношення в поведінці конкретної людини двох таких показників: «орієнтація на задоволення власних інтересів» та «орієнтація на задоволення інтересів протилежної сторони». Різний ступінь цих показників та їх поєднання дає можливість виділити п'ять основних типів поведінки особи в конфліктній ситуації:

- відхід від конфлікту;
- поступливість;
- боротьба;
- компроміс;
- співпраця.

Зміст кожного з них досить наочно можна зобразити на спеціальному графіку (див. рис. 1), на горизонтальній осі якого розміщено показник орієнтації на задоволення в конфлікті власних інтересів, на вертикальній – протилежної сторони. Охарактеризуємо окремо кожен з п'яти типів поведінки.

Відхід від конфлікту, іншими словами, намагання його не помітити – це такий тип поведінки, коли у конфлікті мінімально враховуються як власні інтереси, так й інтереси протилежної сторони. За такого типу поведінки на проблему просто не звертають уваги, вважають, що вона зникне сама собою. Суть такої поведінки прекрасно відображають відомі приказки: «Не буди лих, доки воно тихе», «Не чіпай, бо зламається» та ін. Відтак жодна зі сторін нічого не отримує, а результат поведінки описується формулою «поразка – поразка» (власна поразка – поразка опонента).

Причинами такої поведінки в конфлікті можуть бути такі фактори:

- усвідомлення відсутності необхідних ресурсів для отримання «перемоги» над протилежною стороною;
- якесь особливе ставлення до противника;

- намагання виграти час для «перегрупування сил» і наступної перемоги;
- індивідуально-психологічні особливості учасників конфлікту (несхильність до жорстких форм поведінки, лагідний характер, низький рівень домагань тощо).

Боротьба, іншими словами «конкуренція», – тип поведінки, за якого у конфлікті максимально враховуються і задовольняються власні інтереси і мінімально – інтереси опонента. Зміст такої поведінки можна охарактеризувати за допомогою приказок: «Сильний завжди правий», «Переможців не судять», а результат поведінки описати формулою «перемога – поразка» (власна перемога – поразка опонента).

Поступливість, іншими словами жертовність, – тип поведінки, орієнтований на мінімальне врахування в конфлікті власних інтересів і максимальне задоволення інтересів протилежної сторони. Зміст такої поведінки відображають такі приказки: «Убий ворога своєю добротою», «Підстав щоку», «Мир за будь-яку ціну», а результат поведінки – формула «поразка – перемога» (власна поразка – перемога опонента).

Компроміс, іншими словами зговірливість, – тип поведінки, який забезпечує часткове задоволення у конфлікті як власних інтересів, так й інтересів протилежної сторони, що досягається за такої умови: «Я поступлюся тобі в чомусь, а ти мені – в іншому». Зміст такої поведінки втілений у приказках: «Краще півхліба, ніж нічого», «Поганий мир кращий за добру сварку», а її результат описується формулою «поразка – поразка» (часткова власна поразка – часткова поразка опонента), бо повністю не задовольняються інтереси жодного з опонентів.

Співпраця – тип поведінки, який забезпечує максимальне задоволення в конфлікті як власних інтересів, так й інтересів протилежної сторони. Зміст такої поведінки описують приказки: «Одна голова добре, а дві ліпше», «Те, що добре для вас, те добре і для мене», а результат поведінки – формула «перемога – перемога» (власна перемога – перемога опонента).

4. Особистість і структура її психічних властивостей.

Особистість - це насамперед суб'єкт певних соціальних відносин і свідомої діяльності, людина, яка має соціальні і психологічні особливості. У психологічній літературі є різні визначення поняття «особистість». Деякі з них: особистість - суб'єкт суспільної поведінки і комунікацій (Б.Г. Ананьєв); особистість— це індивід, який визначає свою активну позицію щодо всього оточуючого: до праці, соціального ладу, боротьби мас, задач колективу, долі іншої людини (Є.П. Кряжев); поняття особистості позначає людського індивіда як члена суспільства, узагальнює інтегровані в ньому соціально значущі риси (І. С. Кон); особистість— людина як суспільний індивідуум, суб'єкт пізнання та об'єктивного перетворення світу, розумна істота, яка володіє мовою і виявляє здатність до трудової діяльності (А.В. Петровський); особистість— людина як носій свідомості (К.К. Платонов).

Коли характеризують якусь людину, то говорять про неї або як про особистість, або як про індивіда, або як про індивідуальність. У психології ці поняття розрізняються. Вихідним є поняття «людина». Людина - це насамперед біологічна істота, яка наділена на відміну від інших тварин свідомістю й мовою, здатністю працювати, оцінювати навколишній світ і активно його перетворювати. З іншого боку, людина - істота соціальна. Це найсуттєвіша ознака людини, оскільки суспільне життя і відносини, колективна трудова діяльність змінили і підкорили собі її природну індивідуальність. Конкретну людину з усіма її характерними ознаками позначають поняттям «індивід».

Неповторність, оригінальність особистості, сукупність тільки її притаманних своєрідних особливостей складають індивідуальність людини.

Поняття «особистість» більш вузьке ніж поняття «людина». Коли ми говоримо про особистість, ми виходимо з суспільної сутності і соціальних функцій індивіда.

Особистість - це не суто психологічне поняття, і вивчається вона всіма суспільними науками - філософією, соціологією, етикою, педагогікою та ін.

Особистість - це поняття, вироблене для відображення соціальної природи людини, розгляду її як індивіда, як суб'єкта соціокультурного життя, що розкривається в контекстах соціальних відносин, спілкування і предметної діяльності, соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученням людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. Під «особистістю» розуміють стійку систему соціально значущих рис, що характеризують особу як члена того чи іншого суспільства або спільноти. Поняття «особистість» характеризує суспільну сутність людини, пов'язану із засвоєнням різноманітного виробничого і духовного досвіду суспільства.

Особистість – це біосоціальна істота, що має дві сторони: біологічну (живий організм) і соціальну (член суспільства). Одна з центральних проблем сучасної психології - це проблема співвідношення біологічної і соціальної в особистості людини. Не можна ігнорувати біологічні основи в особистості і обмежуватися лише соціальними особливостями. Результати численних досліджень закономірностей психічного розвитку людини дозволяють говорити про те, що початковою передумовою психічного розвитку індивіда є його біологічний розвиток. Розглядаючи проблему взаємодії і взаємовпливу біологічної і соціальної в психічному розвитку людини, виділяють три рівні організації людини: рівень біологічної організації, соціальний рівень і рівень психічної організації.

Таким чином психологічна структура особистості охоплює:

1) **темперамент** (психологічні властивості, що визначають динаміку її проявів у діяльності; система природних властивостей);

2) **характер** (психологічні властивості особистості, що визначають ставлення до соціального середовища; сукупність відносин і особливостей соціально набутої поведінки);

3) **спрямованість** (психологічні властивості особистості, що визначають активний характер відносин і дій людини; система потреб, інтересів та ідеалів);

4) **здібності** (психологічні властивості особистості, що є потенційними можливостями людини у виконанні діяльності; ступінь пристосованості до вимог певної діяльності).

Питання для самоконтролю

1. *Які поведінкові ознаки можуть свідчити про намагання допитуваного давати завідомо неправдиві показання?*
2. *Вкажіть основні психологічні прийоми викриття завідомо неправдивих показань.*
3. *У чому полягають психологічні особливості проведення очної ставки?*
4. *Розкрийте психологічний зміст процесу впізнання.*
5. *Назвіть об'єктивні та суб'єктивні фактори, що впливають на сприйняття об'єкту свідком, на збереження ним у своїй пам'яті сприйнятого образу.*
6. *Які психологічні фактори враховуються слідчим при організації та в ході проведення відтворення обстановки і обставин події?*

Практичні завдання

Завдання №1. На одному з перехресть з інтенсивним рухом транспорту, автомобілем Mazda CX-5 було вчинено наїзд на жінку, яка переходила проїжджу частину. У результаті ДТП потерпілій були заподіяні тяжкі тілесні ушкодження. Свідок 1 сильно обурений, кричить: «Накупили машин, а їздити не вміють. І права купили, мажори! Вважають, що їм все дозволено!». Свідок 2 сумно розповідає: «При мені машина збила нещасну жінку; і ось людська доля, - може вона поспішала до дітей або коханого чоловіка, і ось все розбите. Ця картина глибоко враз мене». Свідок 3 спокійно повідомляє: «Я їхав в крайньому правому ряду і раптом побачив, що на проїжджій частині товпляться люди. Зупинився і вирішив дізнатися що сталося. Підійшов ближче і побачив жінку, яка лежить на асфальті». Свідок 4 хвилюючись розповідає: «Це була жахлива картина, пролунав виск гальм, звук удару та роздираючий крик, хлинула кров. Ця картина досі стоїть перед очима, просто переслідує мене і турбує».

Інформацію якого свідка Ви будете враховувати у першу чергу ?
Поясніть чому.

Завдання №2. Потерпіла, безпосередньо після вчиненого відносно неї розбійного нападу, повідомила , що злочин вчинили 3 особи чоловічої статі великої статури, з наявними на руках та пальцях рук татуюваннями, з короткою зачіскою. У подальшому така інформація не підтвердилась. Яким чином страх впливає на пізнавальну та регулятивну діяльність потерпілих від злочинів.

Завдання №3. Слідчий допитував підозрюваного у вчиненні крадіжки 16-річного А. Той сидів згорбившись, опустил очі в підлогу, і тільки іноді поглядав спідлоба на слідчого. На запитання слідчого відповідав коротко, говорив «так», «ні». У ході допиту неповнолітній час від часу вовтужився на стільці. Пальці рук хлопця були зчеплені “в замок”, у той же час, великі пальці постійно перебували в русі. У процесі розмови підозрюваний покусував нижню губу і іноді покашлював, нібито його щось турбувало в горлі.

Тести

Більшість правопорушень вчинюються підлітками:

- а) самотійно;
- б) у групі;
- в) в більшості випадків самотійно;

Отримання злочинного досвіду відбувається швидше та ефективніше

- а) з фільмів та книг ;
- б) з особистого досвіду;
- в) за умови спілкування в злочинній груп

Віктимна поведінка - це:

- а) провокуюча поведінка жертви;
- б) агресивна поведінка злочинця;
- в) пасивна поведінка свідків;

Особистість правопорушника - це:

- а) людина, що порушує закон;
- б) людина, яка має ознаки особистості, здійснює антисуспільну поведінку і порушує

кримінальний закон;

б) індивід, що поводить антисуспільним чином

Який із типів формування особистості з антисуспільною спрямованістю сформульований не точно:

а) асоціальна спрямованість;

б) антисоціальна спрямованість;

в) злочинна спрямованість

Вкажіть невірне судження:

а) особистість злочинця формується в суспільстві;

б) особистість злочинця визначається вродженими якостями;

в) особистість злочинця є сталим утворенням

Людина стає злочинцем з точки зору психології:

а) з моменту винесення вироку;

б) з моменту вчинення злочину;

в) з моменту виникнення мотиву злочину

Особистість злочинця - це:

а) людина, що порушує кримінальний закон;

б) людина, яка має ознаки особистості, антисуспільну спрямованість та вчиняє протиправні дії;

в) особа, що має статус "авторитету" в кримінальному середовищі

На формування особистості злочинця впливають:

а) біологічні якості;

б) соціальне оточення;

в) взаємодія біологічних та соціальних властивостей

Яка з позицій не є етапом формування злочинної спрямованості особистості:

а) мотивація антисуспільного вчинку;

б) усвідомлення антисуспільного характеру потреби;

в) прийняття рішення на вчинення злочину

ТЕМА № 6. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ ТА ЗЛОЧИННИХ ГРУП

1. Основні риси кримінально-психологічного дослідження особистості злочинця.
2. Особливості генезису особистості злочинця.
3. Мотивація злочинної поведінки
4. Класифікація і типологія особистості злочинця

1. Основні риси кримінально-психологічного дослідження особистості злочинця.

Вивчення особистості злочинця є, мабуть, центральною темою юридичної психології. При її вивченні використовується суспільно-історичний підхід, відповідно до якого особистість є «сукупність суспільних відносин». У ХХ ст. вивчення особистості злочинця отримало новий поштовх. Необхідність вивчення особистості злочинця диктується, перш за все, потребами практики боротьби зі злочинністю.

Після виходу в світ робіт Ч. Ломброзо, що з'явилися по суті початком вивчення особистості злочинця, в ряді країн стали проводитися дослідження психологічних властивостей правопорушника, в яких вчені намагалися знайти стрижневу причину злочинної поведінки. Незалежно від напрямків і шкіл вони прагнули зрозуміти, чому людина скоює злочини, незважаючи на перспективи важкого за нього покарання.

Прихильником домінування в особистості біологічного є Г. Ріменшнейдер, який відстоював ідею породження злочину поєднанням нахилу суб'єкта до злочинної діяльності і впливу навколишнього середовища. У 70-і роки стався певний «вибух», який був викликаний публікацією професора І. С. Ноя: «Незалежно від середовища людина може не стати ні злочинцем, ні героєм, якщо народиться з інакшою програмою поведінки». В. П. Емельянов зробив наступний висновок: «Тільки певний склад економічних, ідеологічних, соціальних, біологічних чинників дає реакцію,

звану злочином... Причина злочинності - це синтез різних явищ соціальної і біологічної властивості...». На формування протиправного умислу впливає тип нервової системи злочинця, його темперамент ін.

Людині, як особистості, властива свідомість і самосвідомість. Природно, що будь-яка людина повинна усвідомлювати не тільки навколишній світ, але також і себе відносно дійсності. З наукової точки зору особистість людини - це не тільки поняття фізичне, воно має соціальний зміст, що формується під впливом всієї сукупності політичних, ідеологічних, правових, етичних, матеріальних, побутових, сімейних, культурних, естетичних і інших суспільних відносин, що впливають на суспільну свідомість людини.

На формування особистості впливає і індивідуальне буття людини, його власний життєвий досвід, конкретні зв'язки і відносини з іншими людьми в колективі, сім'ї, школі, в середовищі товаришів і знайомих. Ці чинники впливають на особистість одночасно, тому для розуміння особистості потрібно виходити з діалектичної єдності соціального і психологічного її змісту.

Злочинець як особистість випробовує вплив соціального контролю, тобто його вчинки і дії регулюються за допомогою цілої системи соціальних правил і норм, серед яких важливе місце займають норми кримінального права.

Кримінально-психологічна характеристика особистості злочинця
Існують різні визначення даного поняття. Воно формується у процесі суспільних відносин, тобто є продуктом соціалізації людини, а не надається від народження. При цьому в людині уживаються соціальний і біологічний аспекти. І в співвідношенні соціального і біологічного, **біологічне підпорядковується соціальному**, виступає в ньому в перетвореному, «олюдненому» вигляді. З цього можна зробити висновок, що *природа і суть людини - не тотожні поняття*. Адже, в той час як перше включає в себе генетичні і соціальні зв'язки людини, друге охоплює лише істотні соціальні

ознаки. Хоча не можна заперечувати, що соціальні ознаки включають в собі особливості біологічного, психологічного порядку.

Розглядаючи співвідношення соціального і біологічного в особистості злочинця на рівні особливого і одиничного, потрібно мати на увазі, що в злочині як соціальній поведінці виражається усвідомлене негативне відношення до етичних цінностей, зневага до встановлених правових заборон. Людина не народжується злочинцем, вона ним стає за певних умов. Якщо ж біологічні відхилення виключають мінімально необхідний рівень здатності особи сприймати і дотримувати вимоги закону, усвідомлювати і керувати своїми вчинками, вона визнається неосудною, а її суспільно небезпечна поведінка незлочинною. Таким чином, дія, породжена біологічною причиною, в поняття злочинності не включається: в ньому відсутня необхідна ознака злочину - винний вибір даного варіанту поведінки з декількох об'єктивно і суб'єктивно можливих варіантів.

Про особистість злочинця можна говорити лише відносно суб'єкту злочину, тобто особи, що вже здійснив злочин. До здійснення злочину антисоціальні властивості особистості, можуть характеризуватися як криміногенні, але не кримінально небезпечні. Отже, особистість людини - система соціально-психологічних властивостей і якостей, яка відображає зв'язки взаємодії людини з соціальним середовищем за допомогою практичної діяльності, створюючої суспільну небезпеку.

У структурі особистості можна виділити наступні елементи: соціальний статус, який включає сукупність соціально-демографічних ознак, що відображають місце людини в системі суспільних відносин. Такими ознаками є: вік, сімейний стан, рівень освіти, національність, психічне здоров'я, приналежність до певної соціальної групи, матеріальне становище, місце проживання, житлові умови, наявність судимості; соціальні функції, виражені за допомогою показників реальних виявів особистості в основних сферах діяльності (професійної, соціально-культурної, соціально-побутової); етично-психологічні установки; кримінально-правова характеристика полягає у

змісті, мотивації і характері злочинної діяльності, а також ролі в ній (організаторської, рядової), інтенсивності і тривалості участі.

На основі даних положень, проводиться кримінально-психологічний аналіз особистості злочинця. Відмінність особистості злочинця від не злочинця полягає в негативній спрямованості, реальними носіями якої виступають особові властивості, що отримали закінчене вираження у вигляді і характері злочинного діяння, що є основним мірилом її глибини і сили.».

(Антонян Ю. М. Психологія злочинця і розслідування злочинів).

Основні риси кримінально-психологічного дослідження особистості злочинця. Аналіз соціально-демографічних ознак, вивчення і облік кримінологічних особливостей особистості дозволяють виявити чинники, що впливають на здійснення злочинів. Згідно з кримінологічними дослідженнями і статистичними даними серед злочинців значно більше чоловіків, ніж жінок; серед злочинців є представники різних вікових груп. Злочини агресивного, імпульсивного характеру здійснюють представники молодіжного всередовища. Представники старшого віку діють більш обдуманно, враховуючи можливі наслідки. Найчастіше здійснюють злочини особи у віці 18-40 років –(70-75 %). При цьому частіше за все здійснюються злочини особами у віці 25-29 років. Рідше здійснюються злочини особами старше за 50 років. Найбільшу кримінальну активність виявляють злочинці до 24 років і, як правило, у цьому віці частіше за все здійснюються крадіжки, зокрема транспортних засобів, хуліганство, зґвалтування. Злочинцями старше 30-и років найчастіше здійснюється економічних злочинів.

Аналіз статистичних даних засвідчує, що більше за половину всіх злочинців є неодруженими (незаміжними). Неповні сім'ї, роздільні бюджети батьків, низький рівень культурних відносин в родині, наявність в ній стереотипів правоправної поведінки, дитбудинківське виховання - все це негативно впливає на формування особистості людини.

Аналіз соціального стану злочинців засвідчує, що близько 50% складає частка робітників. Стабільною ознакою особистості злочинця є ухиляння від

такої соціально корисної діяльності - праці, навчання. За статистикою приблизно 30 % затриманих злочинців, будучи працездатними, на момент здійснення злочину не працювали і не навчалися. Якщо ж вони і працюють, то їх трудова діяльність має свої особливості. Їх праця характеризується низьким рівнем кваліфікації, частою зміною місця роботи. До причин, що спонукають до злочину, є безробіття, міграційні процеси і т. д.

Аналізуючи особистість злочинця необхідно звернути особливу увагу на характер і тривалість злочинної діяльності. Переважну частину злочинців складають вбивці, злодії, хулігани, розбійники, грабіжники, шахраї. Такі показники як рецидив, здійснення злочину в групі, а також кримінальний професіоналізм і інш. варіюються в залежності від віку здійснення першого злочину, відбування покарання в місцях позбавлення волі, характер злочину. За статистичними даними, майже кожен четвертий злочинець вже здійснив злочин раніше. З них близько 30 % здійснювали злочинні дії в групі. Дуже високий рівень рецидиву (змішаного) спостерігається у осіб, що здійснили умисні вбивства, тяжкі тілесні пошкодження (40 %), а також грабунки, розбої (35 %). Групова діяльність характерна для осіб що здійснюють розбої - до 70 %, крадіжки, грабунки - до 50 %, зґвалтування - до 40 %. До 80 % неповнолітніх злочинців здійснюють злочини в складі групи.

Серед кримінологічних особливостей осіб, що здійснили злочин, можна виділити таку, як особливе відношення до закону. Не можна сказати, що вони погано знають закон. Навпаки, багато злочинців краще знають закон, ніж інші громадяни. Необхідно зазначити, що до здійснення першого злочину і його розкриття правова обізнаність правопорушника нічим не відрізняється від правової обізнаності його ровесників.

Узагальнена характеристика особливостей особистості злочинця необхідна для планування і організації попереджувальної діяльності на рівні соціальних спеціальних заходів.

2. Особливості генезису особистості злочинця.

Генезис особистості злочинця має деякі особливості тоді, коли злочинець володіє фізичними або психічними відхиленнями. Кримінологічні дослідження показують, що подібні відхилення здійснюють вплив на поведінку людини, зокрема і на злочинну.

Ще в XIX ст. Чезаре Ломброзо звернув увагу на антропологічні ознаки злочинців і прийшов до висновку, що у більшості з них є фізичні аномалії. На рубежі XIX ст. Е. Кремер на основі своїх психофізичних досліджень взаємозалежність певної фізичної конституції людини і певного типу злочинної поведінки. Він вивів закономірність, згідно з якою люди високого зросту, широкоплечі, міцної статури схильні до здійснення насильних злочинів. Люди низького зросту, навпаки, схильні до здійснення злочинів проти власності. У XX ст. Г. Дж. Айсенк, у результаті досліджень властивостей нервової системи, довів, що чим вище у людини ознаки екстравертності, тим воє є більш схильною до здійснення злочину.

Дослідження вчених в Англії, США, Австралії виявили підвищений відсоток хромосомних аномалій серед обстежених злочинців в порівнянні з іншою контрольною групою. Хромосомні аномалії зустрічаються приблизно у 0,4 % новонароджених. Кримінологічне значення хромосомних аномалій звичайно приписують двом з них, пов'язаних з наявністю у чоловіків додаткової 47-ої хромосоми типу «Х» або «У». Ще у 60-і роки висувалась гіпотеза, що ці типи аномалій можуть бути пов'язані із злочинною поведінкою. Однак достовірні дані відсутні. Єдине, що можна стверджувати, що насправді існує зв'язок між хромосомною аномалією і психічними захворюваннями.

Психоаномалії істотно ускладнюють засвоєння соціальних норм, регулюючих поведінку. Тому подібні особи більше, ніж будь-хто, відчужені від суспільства. Коло їх сімейних, і ділових стосунків досить вузьке і нестійке, а іноді відсутнє зовсім. Як наслідок - ці люди бувають досить конфліктними у спілкуванні.

Але це не означає, що аномалії психіки повинні обов'язково стати причиною здійснення злочинів. По-перше, серед всієї маси злочинців суб'єкти з такими аномаліями не складають більшості. По-друге, навіть наявність психічних аномалій у конкретної особи далеко не завжди свідчить про те, що вони зіграли криміногенну роль в його протиправній поведінці. По-третє, як довели дослідження, не сама аномалія психіки зумовлює здійснення злочину, а те виховання, ті несприятливі умови формування індивіда, які породили його криміногенні особисті риси. Звісно, такі аномалії можуть сприяти їх виникненню і розвитку, як і конкретній протиправній поведінці, але лише як умова, що не визначає цю поведінку загалом.

До психічних аномалій, які частіше за все досліджуються в кримінологічному аспекті, відносяться психопатія, алкоголізм, наркоманія (токсикоманія), олігофренія, травми центральної нервової системи, шизофренія в стадії стійкої ремісії, епілепсія.

Психопатія - «істотний криміногенний чинник», в свою чергу ділиться на три основні групи осіб:

- збудлива (запальність, дратівливість, жорстокість; в'язкість мислення; неорганізованість; підозрілість, образливість і ін.);
- істерична (театральність, емоційна нестійкість, брехливість);
- гальмівна (загострена вразливість, чутливість, недовірливість, нерішучість, замкнутість, ранимість).

Як засвідчують результати дослідження, серед злочинців, що здійснюють злочини, майже 30 % людей, що мають психічні аномалії у рамках осудності. При цьому вони зустрічаються в основному у неповнолітніх злочинців, з незначними відхиленнями в розумовому розвитку, наприклад ті, які залишаються в звичайних школах, оскільки не підходять для навчання в спецшколах для відсталих дітей. У результаті вони, будучи не в змозі виконувати загальні вимогами, пиняються в такому становищі, де постійно засуджуються за низьку якість навчання, а це викликає у них почуття ворожості.

За статистикою серед осіб, що здійснили тяжкі злочини, зустрічаються аномалії: психопатії - 33 %; проблеми центральної нервової системи - 19 %; удари головного мозку - 18 %. Серед вбивць - більше ніж 70 % осіб з психічними аномаліями. Серед рецидивістів - 75-90 % з психопатією, тоді як серед всіх злочинців цей показник коливається в інтервалі 15-65 %.

Серед осіб, що здійснюють насильно-корисливі злочини, з переважанням ознак гальмівної форми психопатії ще і спостерігаються риси підвищеної агресивності. Агресивність висловлює вороже ставлення особи до навколишніх з метою спричинення ним шкоди.

Агресія - реакція суб'єкта з відносно високим рівнем агресивності на фрустрацію, що супроводиться емоціями гніву, ненависті і навіть афектом. На відміну від агресивності, жорстокість є особливою її якістю, суто соціального походження, властиве тільки поведінці людини. Оскільки «агресивна людина може бути не жорстокою, якщо його дія не вмотивована спричиненням страждань і мук ради них самих. Жорстока ж людина завжди агресивна».

Досягнення сучасної психології свідчать про те, що основним стимулом людської діяльності є мотив, оскільки саме в ньому відбивається все те, ради чого здійснюється будь-яке діяння, в чому особове значення для будь-якої людини. Мотив являє собою привід на користь дії, що обирається, усвідомлене спонукання до досягнення конкретної мети, необхідний елемент свідомої, вольової, навмисної дії. При цьому потрібно розрізнявати поняття «мотив» і «мотивація». Мотивація - це загальне спонукання активності в певному напрямі.

Негативні властивості психології злочинця породжують мотивацію, яка і стає причиною здійснення діяння. Мотив - явище суб'єктивне, пов'язане з індивідуальними особливостями і установками особистості, однак в той же час воно включає в себе і соціально-психологічні риси особистості. Результати сучасних кримінологічних досліджень не дозволяють стверджувати, що існують якісь специфічні мотиви злочинної поведінки. Принаймні, більшість мотивів злочинів не є такими і цілком можуть стимулювати якісь інакші дії.

Тобто мотивація злочину не завжди прямо пов'язана з характером злочину, що здійснюється. Необхідно дотримувати наступну вимогу: «мотив не повинен приписуватися особистості виходячи лише із зовнішніх обставин і ситуацій, його потрібно «витягувати» з особистості». У цьому випадку непридатний підхід: корисливий злочин - корисливий мотив, хуліганство - хуліганські наміри. Справа в тому, що основна маса мотивів є нейтральною, єдине виключення складають ті, які направлені на реалізацію фізіологічної потреби в алкоголі або наркотиках.

3. Мотивація злочинної поведінки

Досягнення сучасної психології свідчать про те, **що основним стимулом людської діяльності є мотив**, оскільки саме в ньому відбивається все те, ради чого здійснюється будь-яке діяння, в чому особове значення для будь-якої людини. Мотив являє собою привід на користь дії, що обирається, усвідомлене спонукання до досягнення конкретної мети, необхідний елемент свідомої, вольової, навмисної дії. При цьому потрібно розрізнявати поняття «мотив» і «мотивація». Мотивація - це загальне спонукання активності в певному напрямі.

Негативні властивості психології злочинця породжують мотивацію, яка і стає причиною здійснення діяння. Мотив - явище суб'єктивне, пов'язане з індивідуальними особливостями і установками особистості, однак в той же час воно включає в себе і соціально-психологічні риси особистості. Результати сучасних кримінологічних досліджень не дозволяють стверджувати, що існують якісь специфічні мотиви злочинної поведінки. Принаймні, більшість мотивів злочинів не є такими і цілком можуть стимулювати якісь інакші дії. Тобто мотивація злочину не завжди прямо пов'язана з характером злочину, що здійснюється.

Необхідно дотримувати наступну вимогу: «мотив не повинен приписуватися особистості виходячи лише із зовнішніх обставин і ситуацій, його потрібно «витягувати» з особистості». У цьому випадку непридатний підхід: корисливий злочин - корисливий мотив, хуліганство - хуліганські

наміри. Справа в тому, що основна маса мотивів є нейтральною, єдине виключення складають ті, які направлені на реалізацію фізіологічної потреби в алкоголі або наркотиках.

Мотиви злочину дорослих умовно ділять на:

політичні;

корисливі - задоволення життєво важливих потреб; задоволення «відносних потреб», які виникають в умовах соціально-економічного розділення населення і порівняння людьми свого стану з положенням інших;

насильницько-егоїстичні - помста, ревності, особиста неприязнь, невдоволення, сексуальні прагнення і інші;

анархістсько-індивідуалістичні, які полягають у запереченні вимог правопорядку, зневазі тих обов'язків, які обмежують особисту свободу, як її розуміє злочинець, заважають здійсненню ним певної діяльності;

легковажно-безвідповідальні, які є наслідком поверхневого відображення людиною реальної дійсності, спотвореного передбачення майбутніх подій: (боягузтва, легкодухості, страху, паніки).

Не завжди існує можливість чітко визначити мотивацію злочину. Так прагнення отримати матеріальну вигоду (корислива мотивація) може поєднуватися з легковажно-безвідповідальною або анархісто-індивідуалістичною (наприклад, при зараженні венеричною хворобою, ВІЛ-інфекцією), з політичною або інакшою мотивацією.

Часто при здійсненні умисного вбивства, спричинення тяжкої шкоди, при викраденні людини, ненаданні допомоги хворому, доведенні до самогубства спостерігається поєднання корисливої і насильно-егоїстичної мотивації. Нерідко при здійсненні подібних злочинів злочинцем керує почуття неприязні, помсти, ревності, яке поєднується з бажанням отримати матеріальну вигоду шляхом подальшого викрадення майна жертви або отримання його надалі по спадщині.

У деяких випадках при викраденні людини, незаконному позбавленні свободи і інших злочинах проти людини спостерігається політична мотивація.

У цьому випадку велику роль грає ситуація, яка передує здійсненню злочину, а також особливості злочинця, спосіб його життя, соціальний статус, здійснювана ним конкретна діяльність. Та як показує практика, частіше за все за багатьма злочинами стоїть корислива, насильно-егоїстична або інакша, але не чисто політична мотивація.

У останні роки все більше стала виявлятися так звана національна мотивація, тобто все частіше здійснюються злочини проти життя і здоров'я людини, його свободи, честі і достоїнства по національній ознаці - наприклад, вибірковий вияв жорстокості і насилля тільки по відношенню до облич певної національності.

Особливо необхідно виокремити своєрідність кримінальної мотивації такої групи злочинців, як неповнолітні. У злочинах, що здійснюються ними, дають про себе знати вікові особливості, що виявляються в несприятливій для формування і життєдіяльності особистості соціальному середовищі. Для подібних злочинів характерні: мотив «зростання», тобто прагнення довести свою значущість певній групі осіб; мотиви, пов'язані з дитинством, так званий «дитячий анархізм»: прагнення терміново мати недосяжне - покататися на машині і т. д.; мотиви, що витікають з їх залежності від дорослих і невміння знаходити законний спосіб відстояти свої права.

У кінці 80-х початку 90-х років ХХ ст. збільшилася кількість злочинів проти власності. Вивчення карних справ, досліді експертів доводять наступні причини подібних злочинів:

- зубожіння частини населення і прагнення задовольнити необхідні потреби;
- посилення соціально-економічної диференціації населення, в тому числі за рахунок кримінального збагачення одних осіб і пов'язане з цим прагнення інших осіб будь-яким шляхом зрівняти своє положення з найбільш забезпеченими групами;

- економічне самоствердження в умовах стрімкого переділу власності, відсутності системи дієвої підтримки добросовісного підприємництва і надійного забезпечення його безпеки державними і суспільними інститутами;
- повна відмова держави від антиалкогольної політики і навіть монополії на виробництво і торгівлю спиртними напоями.

Криминогенність особистості є якісним вираження співвідношення негативної і позитивної спрямованості особистості. Злочин є об'єктивним, реальним показником злочинності особистості. Криминогенність можна розглядати з двох позицій. Виходячи з першої, «криминогенність народжується і вмирає разом із злочином». Але криминогенність можна розглядати не тільки як результат, але і як процес її становлення.

Таким чином, можна виділити три стадії генезису криминогенності особистості злочинця: 1) формування криминогенності особистості, яка в цей період здійснює аморальні вчинки і правопорушення. У даному стані негативна спрямованість особистості ще не займає головних позицій; 2) здійснення злочину, який стає фактом реальної дійсності, тобто криміналізація особистості відбулася; 3) посткриминогенна стадія, коли особа притягується до карної відповідальності.

Можливо в особистості злочинця на перший план знову вийде позитивна спрямованість особистості. Тоді стадія посткриминогенної особистості завершиться формування стійкої соціальної спрямованості. Але можливий і інший варіант, за якого засуджений здійснює повторний злочин, перебуваючи у місцях позбавлення волі, або після відбування терміну. Тобто відбувається повторна криміналізація особистості.

4. Класифікація і типологія особистості злочинця

Успішне попередження злочинності перебуває у певній залежності від розробки типології особистості злочинця. Типологія є тією основою, на якій будується методика прогнозування «індивідуальної поведінки і застосування диференційованих і індивідуалізованих заходів профілактичного і правового впливу».

Метою створення типологічних варіантів є надання допомоги правоохоронним органам у вивченні представників даної категорії; розробка ефективних тактико-психологічних прийомів і методів викриття; виховний вплив на особистість злочинця.

Розрізняють окремо **типологія і класифікацію**. Вважається, що *типологія* узагальнює сукупність типових для всіх або певних груп соціальних особливостей, в той час як класифікація поділяє злочинців на групи згідно з їх індивідуальною ознакою.

Класифікація являє собою стійке угруповання досліджуваних об'єктів за їх окремими ознаками і будується на вельми жорстких критеріях груп і підгруп, кожна з яких чітко зафіксована. Типологія ж не містить такої жорсткої диференціації. Під угрупованням звичайно розуміється «певний розподіл статистичної сукупності на певні групи, категорії з використанням такого критерію, як статистична поширеність одного або декількох ознак». У рамках такої класифікації вивчається не особистість як така, а «контингенти» злочинців.

Класифікація може бути побудована по різних основах, серед яких можна виділити дві великі групи ознак:

соціологічні: стать, вік, рівень освіти, рівень матеріальної забезпеченості, соціальне походження і положення, наявність сім'ї, соціальне походження, зайнятість суспільно корисною працею, рід занять, наявність спеціальності, місце проживання;

правові : характер, здійснення злочинів уперше або повторно, в групі або поодиноці, тривалість злочинної діяльності, об'єкт злочинного посягання, форма провини.

Окрему групу складають ознаки, що характеризують стан здоров'я злочинців. У зв'язку з цим можна виділити здорових осіб, а також осіб, які мають соматичні або психічні розлади.

Особистість злочинця як явище типологічного порядку є носієм найбільш спільних, стійких, істотних соціально-психологічних рис і

властивостей. Специфіка особистості як типу полягає саме в тому, що в ній є особливості, які виступають як внутрішні психологічні причини злочинної поведінки. Адже будь-який злочин, в якій би формі він не здійснювався, не випадковий по відношенню до особистості. Підґрунтям були соціальні, етичні, соціально-психологічні властивості. Також важливу роль відіграють життєвий досвід людини, а також рівень етико-морального виховання, що зумовлюють в конфліктних ситуаціях вибір суспільно небезпечного варіанту поведінки.

Існує безліч варіантів типології особистості:

За об'єктом посягання і характеру злочинних дій. Для цієї групи характерна диференціація злочинців в залежності від характеру особово-мотиваційних властивостей, які проявляються в злочині. Для корисливого типу властивий мотив особистого збагачення (крадіжки, грабунки, розбої, розкрадання, шахрайство, ряд посадових злочинів).

«Престижний тип». Досить часто трапляється, що серед винних в корисливих (передусім, в розкраданні державної власності) і посадових злочинах помітно виділяється група, що здійснює такі дії з престижних мотивів, тобто щоб зайняти в житті більш високий соціальний (насамперед, посадове) стан, завоювати авторитет, бути весь час в центрі уваги і т. д. Користь, зрозуміла в значенні особистого збагачення, виступає в цьому випадку лише як додатковий мотив. Таким чином, вищеназваних злочинців можна об'єднати в так званий престижний тип.

Встановлено, що інколи крадіжки, грабунки, розбої, хуліганство і деякі інші злочини здійснюються для того, щоб завоювати авторитет в групі, закріпитися в ній, якщо членство в групі цінне для конкретної особи. Подібні мотиви вельми характерні для злочинців молодіжного віку. Отже, злочинців подібного типу також потрібно відносити до престижного типу.

Для насильницького типу мотиви злочинів (вбивства, тілесні пошкодження, зґвалтування) і хуліганства досить різноманітні. Взагалі називати насилля мотивом можна лише умовно, тому що насильницькі дії ради

них самих здійснюють тільки психічно хворі, неосудні люди. Поняття насилля багато в чому відображає зовнішній характер дії, а не тільки його внутрішній зміст.

Сексуальний тип. До нього відносяться злочинці, винні в зґвалтуванні або інших статевих злочинах на ґрунті сексуальних спонук.

Не завжди можливо чітко визначити мотив конкретного злочину, оскільки, як правило, їх декілька. Складно визначити тип особистості злочинців, що здійснюють, так звані, корисливо-насильницькі злочини, наприклад розбої та грабунки. Так, якщо розбій здійснювався з метою збагачення, то суб'єкта необхідно віднести до корисливого типу. Однак, як показує практика, деякі розбійні напади організуються лідерами відповідних злочинних груп не для збагачення цих лідерів, а для того щоб згуртувати їх учасників, ще більше підпорядкувати своєму впливу. Отже, подібні злочини можуть здійснюватися і з некорисливих мотивів.

Злочини проти особистості можуть здійснюватися по мотивах особистого збагачення, тому винних потрібно відносити до *корисливого типу*. Деякі вбивства і тілесні пошкодження здійснюються з хуліганських спонук, через ревності чи з почуття помсти. Особи, дії яких відповідають даним характеристикам, можуть бути віднесені до насильного типу.

Таким чином, характеристика за мотиваційними критеріями носить лише чисто характер. Тому можуть бути виділені і інші типи. У запропонованій типології легко помітити, що вигляд злочинів не завжди співпадає з типом особистості злочинця. Так, винний у вбивстві (що є насильним злочином) по мотивах особистого збагачення повинен бути віднесений до корисливого типу.

Злочинні типи поділяються на:

- ***випадковий тип.*** Цей тип характеризується повною позитивною спрямованістю, без яких-небудь деформацій. Має стійкий рівень правосвідомості, злочин здійснює вперше, тільки внаслідок тиску життєвих обставин. Злочинці даного типу здійснюють злочинні діяння в стані сильного

душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого або з перевищенням меж необхідної оборони.

- **ситуаційний.** Для цього типу характерна незначна присутність «аморальних елементів» свідомості і поведінки. Злочини в цьому випадку здійснюються під впливом ситуації, яка виникає не з вини особи, і в якій іншими суб'єктами порушуються встановлені норми поведінки. На відміну від випадкового злочинця така особистість може виправдовувати в зазначеній вище ситуації свою і чужу протиправну поведінку, навіть аморальну.
- **нестійкий тип.** Характерний для осіб, що здійснили злочини вперше, але здійснювали і раніше аморальні вчинки. Цей тип не має яких-небудь стійких або значних деформацій. Присутня однакова негативна і позитивна спрямованість. Однак, нестійкому типу властива суперечність в діях, що може стати поштовхом до ослаблення або навпаки посиленню криміногенності.
- **злісний тип.** Характерний для осіб, що неодноразово здійснювали злочини. Особливо небезпечний тип злочинців. Це рецидивісти, визнані небезпечними або особливо небезпечними злочинцями за скоєння тяжких злочинів.

Отже, вивчаючи психологічні особистості злочинця, мотивацію злочинної поведінки, класифікацію і типологію особистості злочинця можна в певній мірі сприяти зменшенню проявів їх злочинної поведінки у перспективі.

Питання для самоконтролю

1. У чому проявляються психологічні особливості діяльності слідчого під час огляду місця події?
2. З якою метою злочинці влаштовують інсценування на місці події, які їх ознаки?
3. Розкрийте вплив психологічної настанови слідчого на його пошукову діяльність під час огляду місця події.
4. Які психологічні особливості особи обшукуваного проявляються у виборі ним способів укриття шуканого?

5. У чому полягає об'єктивна та суб'єктивна недоступність шуканих предметів, який вплив вона здійснює на характер пошукової діяльності слідчого?

6. До яких хитрощів психологічного характеру вдаються обшукувані з метою ввести в оману слідчого, який проводить обшук?

7. За допомогою яких прийомів встановлюють психологічний контакт?

Практичні завдання

Завдання №1. Під час проведення обшуку шукані документи виявити не вдавалось. Тоді за розпорядженням слідчого обшукуваного вивели з кімнати, в якій проводився обшук, а усі меблі у ній переставили. Після цього обшукуваного завели в кімнату та уважно спостерігали за ним. Схвильований погляд обшукуваного почав ковзати по зміненій обстановці кімнати і нарешті зупинився на одній з шаф. У ній і виявились сховані документи.

У чому виразились мимовільні реакції обшукуваного та з якими психофізіологічними реакціями вони супроводжувались? Яке їх діагностичне значення? Які існують прийоми, за допомогою яких викликаються мимовільні реакції в обшукуваних?

Завдання № 2. Р. та Б. було затримано за підозрою в шахрайстві і крадіжках. У денний час вони дзвонили до квартир, представляючись представниками фірми, яка здійснює рекламну акцію з презентації своїх товарів, які можна придбати «за дуже низькими цінами» і пропонували набір «подарунків».

У той час, як Р., відволікаючи увагу господинь квартир, демонструвала їм товари, Б. проходила до кімнат і викрадала гроші та цінності. Потім жінки спішно покидали квартиру, зіславшись на те, що їх терміново чекають в офісі. Однак злочинниці були затримані.

При проведенні допитів у показаннях підозрюваних були виявлені суттєві протиріччя. Крім того, слідчий Ж. встановив, що Р. і Б. знайомі протягом п'яти років. Організатором і лідером є Р., якій і належить ідея легкої наживи. Б. спокійна, досить врівноважена жінка, що підпорядковувалася

подрузі, хоча й розуміла, що вчиняє незаконні дії. Слідчий вирішив провести одночасний допит.

Дайте обгрунтовану відповідь на питання : З кого з підозрюваних необхідно почати допит ?. Обгрунтуйте свій вибір.

Завдання № 3. Виділить (жирним шрифтом) необхідні особливості комунікативної діяльності слідчого:

планування та чітка організованість;

високий рівень риторики;

вільна форма спілкування;

інтелект;

високий рівень конфліктності;

наявність психологічних знань;

допустимість різних видів психологічного впливу та тиску.

Тести

Вивчаючи злочинця, юридичні працівники повинні вивчити його:

- а) тільки загальні риси, притаманні особам злочинного світу;
- б) тільки біографію злочинця;
- в) індивідуальні особливості злочинця (одиничні, неповторні риси);
- г) особливі риси і загальні риси;

Чим визначена злочинність підлітка :

- а) негативними сімейними умовами, аморальністю батьків;
- б) протиріччям між зростанням потреб і можливостями їх задоволення;
- в) непорозумінням в шкільному колективі, бажанням виділятися;
- г) всім, що вище зазначено;

Складовою психологічного аналізу особистості злочинця є:

- а) конкретні індивідуально-психологічні особливості;
- б) вікові показники;
- в) ступінь соціальної дезадаптації;
- г) сімейний стан;

До типу злочинців з дефектами психічної саморегуляції належать особи, які скоїли злочин унаслідок:

- а) надмірної самовпевненості;

- б) сильного душевного хвилювання;
- в) злочинної халатності;
- г) соціальної дезадаптації;

Основними типами особистості злочинця за змістом ціннісно орієнтаційної спрямованості є:

- а) корисливий;
- б) насильницький;
- в) корисливо-насильницький;
- г) імпульсивний

Психологічними особливостями злочинних груп корисливої спрямованості є:

- а) оптимальна чисельність їх пов'язана із функціональним розподілом;
- б) злочинної діяльності;
- в) створюються досвідченими організаторами;
- г) мають переважно емоційний характер стосунків;

Знайти вірне твердження: До пізнавальних психічних процесів відносяться:

- а) відчуття, сприйняття, уява, пам'ять, мислення;
- б) страх, подив, радість;
- в) тільки відчуття і сприйняття;
- г) тільки уява;

Психологічною особливістю злочинних груп неповнолітніх є те, що такі групи формуються:

- а) одразу як злочинні;
- б) переважно стихійно;
- в) внаслідок зростання антисуспільної спрямованості;
- г) на основі спільних цінностей

ТЕМА №7. ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

1. Поняття і компетенція судово-психологічної експертизи
2. Методи судово-психологічної експертизи.
3. Призначення судово-психологічної експертизи та організація її провадження.

1. Поняття і компетенція СПЕ.

Судово-психологічна експертиза — один з видів судово експертизи, встановлює ті особливості психічної діяльності та такі їх прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки.

Психологічна експертиза — це одна з форм застосування спеціальних психологічних знань у цивільному судочинстві що надає допомогу суду у вирішенні питань психологічного змісту. Маючи на меті не просто констатацію фактів, які були виявлені в ході проведеного дослідження, а проводячи їх аналіз та даючи власну оцінку виявленим обставинам, експерт виконує функцію джерела наукової інформації фактів, що необхідні суду при оцінці багатограних індивідуальних особливостей психічної діяльності сторін, свідків.

Психологічна експертиза призначається на стадії попереднього та судового слідства у кримінальних та цивільних справах. Судово-психологічну експертизу здійснюють державні спеціалізовані установи. Оскільки судово-психологічна експертиза не входить до переліку експертиз, які здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, то до її проведення можуть залучатися психологи, які не є працівниками спеціалізованих установ.

Об'єктом експертизи є психічно здорові особи (підозрювані, обвинувачені, свідки, потерпілі, позивачі, відповідачі: малолітні; неповнолітні; дорослого та похилого віку). Психологічна експертиза також може бути часткою комплексного експертного дослідження, якщо в слідства чи суду виникають питання, вирішення яких потребує синтезування спеціальних знань з різних галузей науки (психолого-психіатрична

експертиза, психолого-медико-психіатрична, медико-психологічна та психолого-автотехнічна експертиза).

Головним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивотвірних чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей. Питання про компетенцію судово-психологічної експертизи до сьогодні не вирішене.

Судово-психологічна експертиза - це експертне дослідження, предметом якого є факти, що належать до психічної діяльності людини і мають значення для органів правосуддя. Судово-психологічна експертиза - це психодіагностичне обстеження, кінцевим результатом якого є діагноз психологічний (встановлення індивідуально-психологічних особливостей особи).

Одним із напрямів судово-психологічної експертизи є встановлення у суб'єкта індивідуально-психологічних особливостей, здатних істотно впливати на зміст і спрямованість дій у конкретній ситуації.

Предметні види судово-психологічної експертизи та **орієнтовний перелік вирішуваних питань:**

1. Судово-психологічна експертиза емоційних станів.

Основні питання (завдання), що вирішуються експертом:

У якому емоційному стані перебувала підекспертна особа на момент скоєння інкримінованого їй діяння?

Чи перебувала підекспертна особа в стані вираженого емоційного збудження або вираженого емоційного напруження, що може розглядатися як психологічна підстава стану сильного душевного хвилювання?

Чи перебувала підекспертна особа на момент скоєння інкримінованих їй дій у стані фізіологічного афекту як психологічної підстави сильного душевного хвилювання?

2. Судово-психологічна експертиза індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного, обвинуваченого.

До компетенції судового експерта психолога, який виконує судово-психологічну експертизу зазначеного предметного виду, відноситься встановлення індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного, обвинуваченого, які мають юридичне значення.

Основні питання, що ставляться на вирішення експертизи:

Які індивідуально-психологічні особливості має підекспертна особа?

Чи має підекспертна особа такі індивідуально-психологічні особливості, як (зазначається, які саме особливості особистості мають значення для слідства чи суду: підвищена агресивність, імпульсивність, підкореність, жорстокість, підвищена збудливість, ригідність, нерішучість тощо)?

Які психологічні особисті якості та провідні мотиваційні чинники поведінки має підекспертна особа? У якому зв'язку вони перебувають з обставинами, що досліджуються у справі?

Чи могли індивідуально-психологічні особливості підекспертної особи суттєво вплинути на її поведінку під час скоєння нею інкримінованих дій ?

3. Судово-психологічна експертиза здатності неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого у повній мірі усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

До компетенції судового експерта-психолога, який проводить експертизу зазначеного виду, відносяться питання психологічного змісту (особливості особистості, психічні стани тощо), які мають юридичне значення при розслідуванні конкретної справи щодо обвинуваченої (підозрюваної) неповнолітньої особи.

Основними питаннями (завданнями), що ставляться на вирішення експертизи є:

Чи здатна неповнолітня особа, виходячи з рівня її розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей та конкретних обставин справи (вказати яких саме) у повній мірі усвідомлювати значення своїх дій?

Чи здатна неповнолітня особа, виходячи з рівня її розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей та конкретних обставин справи (вказати яких саме) у повній мірі керувати своїми діями?

Чи має неповнолітня особа відхилення у психічному розвитку, які не є виявами психічного захворювання? Якщо має, то якими саме є їх ознаки?

4. Судово-психологічна експертиза здатності свідка або потерпілого правильно сприймати обставини, які мають значення для справи і надавати про них правильні свідчення.

До компетенції судового експерта-психологічної при виконанні зазначеного предметного виду судово-психологічної експертизи не входить вирішення питань стосовно достовірності показань.

Питання, що ставляться на вирішення експертизи:

Чи здатна підекспертна особа, з урахуванням її емоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей та рівня розумового розвитку правильно (адекватно) сприймати обставини, що мають значення у справі, і давати про них відповідні (адекватні) показання?

Чи вплинули і яким чином індивідуальні властивості психічних процесів підекспертної особи (указати залежно від того, що має значення по справі: пам'ять, увага, сприймання, мислення, особливості емоційних реакцій чи функціонування сенсорних процесів: зір, нюх, слух, тощо) на адекватність сприйняття нею особливостей та змісту ситуації (зазначити наявні ознаки ситуації), що досліджується у справі, на їх відтворення у показаннях?

Чи має свідок (потерпілий) виражену схильність до фантазування?

Чи має свідок (потерпілий) виражену схильність до навіювання?

5. Судово-психологічна експертиза потерпілих по справах щодо зґвалтування.

До компетенції судового експерта-психолога при виконанні даного предметного виду судово-психологічної експертизи входить оцінка здібності психічно здорової потерпілої особи розуміти характер та значення дій обвинуваченого; оцінка здатності чинити йому опір залежно від рівня

психічного розвитку потерпілої особи, зокрема, рівня інтелектуальних здібностей, від її індивідуально-психологічних особливостей, психічного стану у момент скоєння проти неї протиправних дій.

Основними питаннями, що ставляться на вирішення судово-психологічної експертизи, є:

Які основні індивідуально-психологічні особливості притаманні потерпілій особі?

Чи здатна потерпіла особа, виходячи з рівня її розумового розвитку, вікових, індивідуально-психологічних особливостей і емоційного стану правильно розуміти характер та значення скоєних з нею дій та чинити ним опір?

6. Судово-психологічна експертиза психічного стану особи, що покінчила життя самогубством (посмертна судово-психологічна експертиза).

До компетенції судового експерта-психолога при виконанні даного предметного виду судово-психологічної експертизи входить встановлення наявності/відсутності у особи в період, який передував її смерті, психічного стану, що впливав на її суїцидальні дії.

Основні питання, що виносяться на розгляд перед посмертною судово-психологічною експертизою:

У якому емоційному стані перебувала особа в період, який передував її самогубству?

Чи виник емоційний стан особи в період, який передував її самогубству, унаслідок дій певної особи (зазначити: насильство, дії, які кваліфікуються як погроза, жорстоке ставлення чи систематичне приниження людської гідності, тощо)?

7. Судово-психологічна експертиза соціально-психологічних особливостей членів злочинної групи.

До компетенції судового експерта-психолога при виконанні даного предметного виду судово-психологічної експертизи входить встановлення

індивідуально-рольового статусу членів злочинної групи чи угруповання (лідер, підвладний, ведений, тощо).

Основні питання, що ставляться на вирішення експертизи:

Які індивідуально-психологічні особливості має підекспертна особа?

Який індивідуально-рольовий статус має підекспертна особа у злочинній групі (лідер, підвладний, ведений) і чи це зумовлено її індивідуально-психологічними властивостями та особливостями соціально-психологічної структури злочинної групи (злочинного угруповання)?

8. Судово-психологічна експертиза комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозапису.

Зазначена експертиза проводиться у випадках, коли підозрюваний (обвинувачений, потерпілий, свідок) відмовляється від своїх первинних показань, стверджуючи, що надав їх не самотійно, а під психологічним впливом, або слідуючи інформації про подію злочину, попередньо повідомлену йому іншими особами (наприклад, оперативними працівниками, слідчим, подільниками по справі та ін.).

До компетенції судового експерта-психолога експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозапису, відноситься встановлення самотійності (несамотійності) її поведінки у ситуації слідчої дії, та наявності або відсутності ознак психологічного впливу на цю особу з боку інших учасників слідчої дії. Вирішення питань щодо істинності або неістинності (правдивості-неправдивості) повідомленої особою інформації не відноситься до компетенції судово-психологічної експертизи, а є компетенцією судово-слідчих органів.

Питання, що вирішуються судово-психологічною експертизою за матеріалами відеозапису слідчої дії:

Які психологічні особливості має процес відтворення особою обстановки та обставин подій (за матеріалами відеозапису слідчих дій, проведених за участю цієї особи)?

Яка психологічна характеристика комунікативної діяльності особи (прізвище, ім'я, по батькові) у процесі відтворення нею подій (вказати, яких саме подій), під час проведення (вказати дату) за її участю слідчої дії (за матеріалами відеозапису вказаної слідчої дії)?

Чи наявні у поведінці особи психологічні особливості, що властиві для самотійного, несамотійного відтворення нею певних подій під час проведення за її участю відповідної слідчої дії?

Чи є у відеозаписі відтворення обстановки та обставин подій (дата проведення) за участю особи (прізвище, ім'я, по батькові) ознаки здійснення на неї психологічного впливу з боку осіб, які приймали участь у проведенні даної слідчої дії?

Для виконання експертизи необхідні: аутентичний відеозапис, протокол відповідної слідчої дії (можливо надати ксерокопію, завірену належним чином). Інші матеріали кримінальної справи не потрібні, оскільки досліджується не особистість фігуранта справи, а лише її комунікативна діяльність, зафіксована у відеозапису.

9. Судово-психологічна експертиза у справах про відшкодування моральної шкоди.

До компетенції судового експерта-психолога при виконанні судово-психологічної експертизи у справах про відшкодування моральної шкоди відноситься виявлення функціонального рівня психічної діяльності, особистісні та емоційні прояви суб'єкта, особливості їх динаміки під впливом конкретних життєвих подій.

Висновки у частині психологічного дослідження щодо визначення орієнтовного (можливого) розміру компенсації моральної шкоди мають імовірний характер, остаточне рішення по цьому питанню є прерогативою суду.

Основні питання, що ставляться на вирішення судово-психологічної експертизи:

Які індивідуально-психологічні особливості має підекспертна особа?

Чи має підекспертна особа зміни в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню її як особистості і виникли внаслідок впливу певних обставин (зазначити обставини: безпідставне обвинувачення, незаконне позбавлення волі, наклеп, образа, заподіяння шкоди її громадським інтересам тощо)?

Чи є ситуація, що досліджується за справою, психотравмувальною для Н. (зазначаються прізвище, ім'я та по батькові)? Якщо так, то чи завдані Н. (зазначаються прізвище, ім'я та по батькові) страждання (моральна шкода)?

Якщо особі Н. (зазначаються прізвище, ім'я та по батькові) завдані страждання (моральна шкода), який орієнтовний розмір становить грошова компенсація за завдані страждання (моральну шкоду)?

10. Судово-психологічна експертиза у справах про визнання недійсними угод, укладених дієздатною особою.

До компетенції судового експерта-психолога експертизи зазначеного предметного виду судово-психологічної експертизи відноситься встановлення міри розуміння підекспертною особою змісту угод, які укладалися, її здатності приймати усвідомлені рішення; виявлення у дієздатної особи непатологічних психічних аномалій, які перешкоджають адекватному відображенню дійсності.

Питання, що ставляться на вирішення судово-психологічної експертизи:

Яка особистісна значимість для особи обставин, за яких була укладена угода?

Чи здатна була особа з урахуванням визначених обставин повною мірою вільно та усвідомлено приймати рішення та реалізувати його своїми діями?

Чи здатна була особа, з урахуванням визначених обставин, усвідомлювати - і якою мірою – фактичний зміст власних дій та їх наслідки?

Чи здатна була особа повною мірою прогнозувати наслідки власних дій?

Чи здатна була особа повною мірою усвідомлено приймати рішення, адекватне ситуації, та повною мірою усвідомлено реалізувати його?

При проведенні судово-психологічної експертизи у справах про визнання недійсними угод, укладених дієздатними особами, особливого значення набуває повнота матеріалів, що надаються для дослідження, а саме, даних, що дозволяють провести повний аналіз особливостей психологічних обставин, за яких укладалась угода. Поза зазначених вихідних даних відповісти на вище наведені запитання є більш чим проблематичним (практично неможливим).

11. Судово-психологічна експертиза у справах по спірних питаннях виховання та визначення місця проживання дитини.

До компетенції судового експерта-психолога при виконанні зазначеного предметного виду судово-психологічної експертизи відноситься: встановлення психологічної сумісності дитини з кожним із батьків, опікунів, усиновлювачів; визначення можливостей конкретних осіб забезпечити найбільш сприятливе для розвитку дитини виховання.

Питання, що ставляться на вирішення судово-психологічної експертизи:

Яким чином сімейна ситуація, індивідуально-психологічні особливості батьків (зазначити, якщо треба, одного чи обох із них), особливості їх виховної поведінки впливають на емоційний стан, психічний розвиток та відчуття благополуччя дитини?

Яким чином можуть вплинути умови виховання кожного із батьків на психологічний стан та розвиток дитини?

Чи має залежність оцінка сімейної ситуації дитиною від впливу з боку батьків та інших дорослих?

12. Судово-психологічна експертиза з питань заподіяння психологічного впливу.

До компетенції судового експерта-психолога відноситься визначення особливостей сприйняття людиною фактичного боку подій та реального змісту ситуації, що розглядаються по справі, а також визначення особливостей інтелектуальних та емоційно-вольових механізмів регуляції особою власною поведінкою в аспекті індивідуальних та соціально-психологічних закономірностей поведінки людини у соціумі.

На розгляд перед вказаною експертизою ставляться такі питання.

Чи використовувались при проведенні семінарів та інших масових заходів, що проводили представники організації (зазначити якої), будь-які методи психологічного впливу на свідомість та поведінку присутніх? Якщо так, то які саме та в якій формі?

Чи формувався у потерпілих стан психологічної омани щодо цілей організації? Чи спонукалися потерпілі до певної поведінки (вказати, якої саме)?

Чи міг психологічний вплив, якщо такий мав місце, суттєво змінити вільне волевиявлення учасників комунікативного процесу?

Чи міг психологічний вплив призвести до дій осіб без осмислення їх можливих наслідків та у заданому обвинуваченими напрямку?

Відповідно до особливостей конкретних обставин справи вирішувані психологічною експертизою питання у разі потреби узгоджуються органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), при консультуванні з експертом з метою уточнення їх кількості та конкретизації змісту, доцільних для справи.

Для проведення дослідження орган (особа), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), надає експерту можливість психологічного обстеження підекспертної особи та матеріали справи.

Для проведення психологічної експертизи (з огляду на важливість індивідуальних і вікових психологічних особливостей підекспертної особи та виходячи з особливостей обставин справи і питань, поставлених перед експертом) експерту необхідно надати: медичну документацію, особову справу, шкільні характеристики і характеристики з місця роботи, свідчення співучнів, педагогів, колег, друзів, знайомих, родичів та інших людей, з якими підекспертна особа близько спілкувалася. У свідченнях рідних та близьких повинні бути відображені особливості її розвитку та поведінки, умов життя, оточення, притаманні їй схильності, захоплення, інтереси. За наявності також надаються щоденники, листи, зразки творчості підекспертної особи.

Для проведення експертизи по питаннях п. 11. до медичної документації дитини, її характеристик (шкільних, з дитячого садку), свідчень співучнів, педагогів (вихователів) додаються характеристики з місця роботи батьків (опікунів), свідчення їх колег, друзів, знайомих.

Для проведення експертизи по питаннях п. 8. надається відеозапис слідчої дії та автентично занотований текст її протоколу, зафіксований на електронному носії; для проведення експертизи по питаннях п.12 надаються відео- та роздруковані тексти аудіозаписів (виступів, лекцій), інформація ЗМІ та інша інформація (брошури, конспекти, посібники, тощо), рекламна продукція, покази учасників подій, що досліджуються по справі, і таке інше

Органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), особливу увагу слід приділити матеріалам стосовно неповнолітніх осіб, а також свідченням або відомостям про особливості поведінки підекспертної особи у проблемних ситуаціях (конфлікти, покарання, втрати тощо) та свідченням про особливості її поведінки і емоційного стану в певних обставинах (безпосередньо у момент подій, у час, що передував подіям, досліджуваним по справі, а також після їх завершення).

Під час проведення психологічної експертизи досліджуються автентичні показання, тобто такі, які не залежать від будь-якого стороннього впливу або примусу.

Про потребу (підставу призначення)в психологічній експертизі свідчать

- наявність особливостей, які свідчать про крайню неврівноваженість, емоційність, агресивність, порушення в таких психічних процесах, як сприйняття, уява, увага, запам'ятовування, відтворення, мислення;
- наявність ознак, які свідчать про можливість скоєння правопорушення у стані афекту, стресу, під час провокуючої поведінки потерпілих чи інших осіб;
- нерозуміння чи неналежне оцінення соціальної, моральної сутності й значення своїх дій;

- сумніви у правдивості показів правопорушника, свідка, потерпілого, базовані на невідповідності характеру ситуації, іншим даним;
- невідповідність мотивів характеру скоєного правопорушення; причудливість, незвичність мотивації; сумніви в авторстві письмового тексту; різка відмінність поведінки від традиційної, яка відповідає віковій, статевій, професійній і соціальній групі;
- невідповідність поведінки, її характер цілям і мотивам скоєного;
- душевна «глухота» правопорушника, свідка чи потерпілого;
- явно несприятливі соціальні умови найближчого оточуючого середовища, в якому перебував правопорушник;
- різко виражені характерологічні особливості суб'єкта (надмірна в'ялість чи активність, замкнутість чи ейфорія, сором'язливість чи безстыдство та ін.);
- незвичність поведінки суб'єкта в момент скоєння правопорушення, дивність зовнішнього вигляду, міміки, жестикуляції, пантоміміки, рухів тіла.

2. Методи судово-психологічної експертизи

При проведенні судово-психологічних експертиз завжди використовується комплекс методів. Судово-психологічна експертиза передбачає дослідження психіки людини, психологічних механізмів її поведінки. Саме цим зумовлено специфіку методів, що обираються. У кожному конкретному випадку обрання методів дослідження залежить від завдань експертизи і тих питань, що поставлені на вирішення судового експерта.

Судово-психологічне дослідження починається з вивчення матеріалів кримінальної справи. Проведення судово-психологічної експертизи передбачає використання біографічного методу.

Судово-психологічне дослідження передбачає використання методу незалежних характеристик з метою одержання об'єктивного уявлення про

психологічні особливості особи, яку випробовують. Майже кожна судово-психологічна експертиза передбачає використання методу бесіди.

Судово-психологічна експертиза— це психодіагностичне обстеження, кінцевим результатом якого є психологічний діагноз (встановлення індивідуально-психологічних особливостей особи). У цьому аспекті важливе значення мають психодіагностичні методики (тести), які класифікуються за різними підставами: за особливостями використовуваних завдань(тести вербальні та тести практичні), за формами процедури обстеження (тести групові та тести індивідуальні), за спрямованістю (тести інтелекту та тести особистості).

При провадженні судово-психологічних експертиз використовуються методики дослідження особистості (тест ММРІ — Міннесотський багатоаспектний особистісний опитувальник; тематичної апперцепції тест - ТАТ; тест Роршаха тощо); методики дослідження мислення(розповідь за малюнком, метод піктограм, метод виключення та ін.); методики дослідження пам'яті (завчання слів, метод опосередкованого запам'ятовування, запам'ятовування десяти чисел та ін.); методика дослідження сприйняття та уваги (дослідження сприйняття форми предметів, дослідження обсягу уваги та ін.).

3. Призначення СПЕ та організація її провадження.

Призначення судово-психологічної експертизи віднесено на розсудслідчого або суду, що приймають рішення з огляду на конкретні обставини справи. Експертиза провадиться в період розслідування чи судового розгляду справи на підставі відповідного процесуального рішення: постанови слідчого(судді) чи ухвали суду. Призначення експертизи є процесуальною дією, а відтак, її провадження можливе лише за порушеною кримінальною справою.

Процес призначення будь-якої судової експертизи містить основні елементи: 1) збирання необхідних матеріалів; 2) обрання моменту призначення експертизи; 3) визначення предмета судової експертизи;

4) формулювання запитань експерту; 5) обрання експертної установи чи експерта.

Так, важливим у призначенні судово-психологічної експертизи є обрання експертів. При обранні експерта слід враховувати предмет експертизи.

Розвиток інституту судово-психологічної експертизи пов'язаний з організацією досліджень у спеціалізованих експертних установах почався в кінці ХХст. Так, у 1997-1998 рр. в Україні здійснене упорядкування проведення судово-психологічних експертиз. Спочатку в Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз імені Заслуженого проф. М. С. Бокаріуса (з липня 1998 р.) були створені спеціалізовані підрозділи (лабораторія, сектор), що забезпечували психологічні дослідження. Надалі такі підрозділи були створені й в інших інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України.

Істотним елементом призначення судово-психологічної експертизи є формулювання запитань експерту. Ці запитання мають відповідати основним вимогам: 1) не виходити за межі спеціальних знань експерта і не мати правового характеру; 2) бути визначеними, конкретними і короткими; 3) мати логічну послідовність.

Методичну допомогу слідчому або суду може надати такий **типовий перелік запитань, що вирішуються судово-психологічною експертизою:**

- які індивідуально-психологічні особливості має підекспертна особа, що зумовили характер її протиправних дій або злочину чи злочинної діяльності (зазначаються ті, які мають значення для суду чи слідства:
- підвищена агресивність, підпорядкування, жорстокість, нерішучість, етичні орієнтації, соціальні установки, мотиваційна сфера тощо);
- які психологічні особистісні якості та провідні мотиваційні чинники поведінки має підекспертна особа;
- в якому зв'язку вони знаходяться з обставинами, що досліджуються у справі;

- чи могли індивідуально-психологічні особливості підекспертної особи істотно вплинути на її поведінку під час вчинення нею протиправних дій (чи злочину) та інші.

Перебіг і результати судово-психологічної експертизи відображаються у висновку експерта. Цей процесуальний документ складається з трьох частин: вступної, дослідницької, заключної.

На основі даних спостереження за поведінкою людини в різноманітних життєвих ситуаціях складається поведінковий портрет – психологічний опис людини. Як правило, для більш повного уявлення про досліджувану особу, ці дані доповнюються відомостями, одержуваними за допомогою інших методів (бесіда, вивчення життєвого шляху, тестування, характеристики знайомих та друзів тощо).

Предметом спостереження тут є поведінка дорослої людини в природних життєвих умовах. Проте даних такого спостереження виявляється недостатньо для психологічного аналізу поведінки і розуміння змісту останньої. Адже поведінку людини неможливо відокремити від контексту тієї ситуації, у якій вона розвертається. А це означає, що в рамках проведеного дослідження спостереження здійснюється одночасно двома напрямками: за поведінкою людини і за ситуацією, в якій остання має місце (спостереження експерта-психолога в умовах очної ставки).

До основних параметрів поведінкового портрета відносяться:

окремі особливості зовнішнього вигляду людини, яка спостерігається (стиль одягу і зачіски; прагнення виділитися своїм зовнішнім виглядом або, навпаки, не привертати до себе уваги; елементи поведінки, що підтверджують це; відповідні ситуації);

пантоміміка (постава, особливості ходи і жестикуляції, загальна скутість або, навпаки, свобода рухів, характерні індивідуальні пози);

міміка (загальний вираз обличчя, стриманість, промовистість; ситуації, в яких міміка буває особливо поживавленою, а в яких - скутою);

мовна поведінка (мовчазливість, говірливість, багатослівність, лаконізм; стилістичні особливості мовлення; приклади типових індивідуальних вербальних штампів, що характеризують кругозір, інтереси, життєвий досвід; зміст, культура та інтонаційне багатство мовлення; паузи та темп мовлення); поведінка стосовно інших людей - положення в колективі і ставлення до цього, спосіб установлення контакту, характер спілкування (ділове, особистісне, ситуативне, співробітництво, егоцентризм), стиль спілкування (авторитарний, з орієнтацією на співрозмовника або на себе), позиція в спілкуванні (активна, пасивна, споглядальна, агресивна, домінуюча); наявність протиріч у поведінці - демонстрація різноманітних, протилежних за змістом способів поведінки в однотипних ситуаціях; поведінкові прояви ставлення до самого себе (до своєї зовнішності, недоліків, переваг, можливостей, особистих речей); поведінка в психологічно значущих ситуаціях (виконання завдань у ситуації експертизи); поведінка в процесі основної діяльності (навчання, праця).

Отже, використання експертом-психологом методу поведінкового портрету дозволяє створювати більш повне уявлення про конкретну людину, за якою ведеться спостереження, її психічний стан, особливості характеру, соціального статусу тощо.

Контрольні питання

- 1. Назвіть форми залучення спеціальних психологічних знань у судочинство.*
- 2. Яке значення судово-психологічної експертизи у правозастосовній діяльності?*
- 3. Що є предметом судово-психологічної експертизи?*
- 4. Що входить до компетенції судово-психологічної експертизи?*
- 5. Назвіть види комплексних психологічних експертиз.*
- 6. Які питання вирішує судово-психологічна експертиза у кримінальному судочинстві стосовно психічних процесів?*

7. Які питання вирішує судово-психологічна експертиза у кримінальному судочинстві стосовно психічних та емоційних станів?
8. Які питання вирішує судово-психологічна експертиза у кримінальному судочинстві стосовно психічних властивостей особистості?

Практичні завдання

Завдання №1. Позивач С. просить визнати недійсним договір про відмову від своєї долі у спадщині після смерті її сина на користь відповідача В. З показань С. у протоколі судового засідання: «Прийшла невістка і говорить, що потрібно йти до нотаріуса для оформлення спадщини. Я погано себе почувала, але вона наполягла і повезла мене, все оформили, дали мені підписати, я не читала, думала, що це оформлення спадщини. Відмовлятися від спадщини на користь невістки я наміру не мала, оскільки вважала і вважаю її винною у трагічній загибелі мого сина (її чоловіка)». З показань відповідача В. (невістки) в судовому засіданні: "...Я сама переписувала зі зразка, вона (С.) погано себе почувала".

У справі була призначена судово-психологічна експертиза.

Визначте, які питання доцільно поставити на вирішення експерта-психолога?

Завдання 2. Військовослужбовці М. і О. заступили на внутрішню варту у своїй військовій частині. М. змушував О., принижуючи його, прибирати у вартвому приміщенні. М. кілька разів бив О. ніби за неналежне виконання його вимог. М. наносив О. удари кулаками і ногами у різні ділянки тіла, в тому числі і по голові, чим спричинив йому легкі тілесні ушкодження без розладу здоров'я.

У грубій формі попередив О., що тойі вночі повинен працювати, не здійснюючи перерви для сну.

Вночі М. вирішив відомстити О., боячись натупних його знущань. М. здійснив два постріли з карабіна СКС та завдав О. наскрізне вогнепальне поранення правої половини грудної клітки, у зв'язку з чим О. знаходився на

стаціонарному лікуванні. При допиті М. пояснив, що стріляв у О., перебуваючи у стані сильного душевного хвилювання.

За період служби М. зарекомендував себе лише позитивно, дисциплінарних стягнень не має. За характером спокійний, товариський, відповідальний, відхилень психічного характеру у поведінці не спостерігалось.

У справі була призначена судово-психологічна експертиза. Які питання доцільно поставити на вирішення експерта-психолога?

ТЕМА 8. ПСИХОЛОГІЯ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1. Психологія слідчого. Психологічні типи особи слідчого.

2. Психологія судді.

3. Основи пенітенціарної психології

3.1. Психологія особи засудженого.

3.2. Психологічні основи ресоціалізації засуджених

1. Психологія слідчого. Психологічні типи особи слідчого.

Виключна багатогранність і складність, висока відповідальність і велика суспільна значущість діяльності слідчого вимагають від нього для успішного здійснення процесуальних функцій цілої низки психічних якостей.

Перш за все і головним чином це:

♦ розвинуті аналітичні здібності і одночасно здібності до узагальнення, синтезу, створення динамічних моделей розвинута уява, яка перетворюється з психічної якості на психологічну передумову діяльності). Слідчому у його повсякденній роботі доводиться мати справу з найрізноманітнішою, розрізненою і «зашифрованою» інформацією, яку залишає після себе у навколишньому середовищі подія, котру треба розслідувати, відтворивши її у, так би мовити, первозданному вигляді.

Останню ознаку інформації, яку одержує слідчий, слід розуміти так, що матеріальні відображення минулих контактів зовні мають дуже мало спільного зі слідоутворюючими об'єктами.

Для того, щоб на підставі наявної інформації встановити дійсні обставини і механізми минулих подій, що розслідуються, треба мати добрі знання з криміналістики та деякий професійний і життєвий досвід. Проте, як встановлено, цього виявляється замало. Виявлені окремі факти можуть залишитись лише механічною сумою фактів, якщо не вміти їх проаналізувати, знайти причинні зв'язки, об'єднати у причинно-наслідкову систему і на підставі цього, а також, безумовно, знань і досвіду, не утворити ідеальну модель минулої події, яка постає як момент істини на дискурсивному та інтуїтивному рівнях.

Можливість людського мозку відтворювати в уяві події минулого більш адекватно є природженою якістю, яку можна посилювати, удосконалювати в онтогенезі, але створити її неможливо.

♦ вміння діяти в умовах дефіциту часу.

Пізнання в юридичній роботі обмежено певними часовими рамками. У слідчій роботі ці рамки особливо звужені процесуальними приписами і бувають взагалі мізерними у зв'язку з ситуацією розслідування у даний момент, коли доводиться негайно приймати рішення і проводити певні дії. Долається дефіцит часу, безумовно, з досвідом, коли рутинні операції доводяться до автоматизму і закарбовуються програми дій в аналогічних ситуаціях, проте слід мати на увазі, що нерідко цей процес удосконалення відбувається за рахунок творчого елементу - не спить професіональна деформація. Тому, поза усяким сумнівом, набуття досвіду повинно постійно супроводжуватись антидеформаційними заходами, і це, перш за все, навчання, обмін досвідом, колективні обговорення.

Вміння діяти за умови дефіциту часу не виникає саме собою, лише з досвідом. Воно залежить не лише від уміння робити свою роботу, але й від низки якостей слідчого, як-от: почуття відповідальності, акуратності, професійної зацікавленості, азарту, честолюбства. Добре, коли цей перелік доповнюється бажанням лідерства. Особам, позбавленим цих якостей, на слідчій роботі важко впоратися з часом, бо недбальство, байдужість у роботі, відсутність бажання діяти і одержувати задоволення від роботи, відсутність здорового честолюбства в цілому безжалісно крадуть дорогоцінний час.

♦ **постійна готовність до протидії.** Ця риса повинна бути притаманною будь-якому юристу - із зазначених раніше причин. Що ж до слідчого, який все своє професійне життя займається кримінальними справами, під час розслідування яких протипротиборство є практично обов'язковим атрибутом, набуваючи іноді найнебезпечніших форм, то ця готовність стає неодмінною умовою його повсякденної діяльності. Чинниками, що зміцнюють психологічну стійкість у протипротиборствах, є передбачення поведінки і дій осіб, що чинять опір, заважають

і перешкоджають нормальному ходу розслідування, та прояви на цій основі активності та ініціативності, які, з одного боку, підвищують впевненість слідчого у своїх діях і почуття переможця, а з іншого - змушують супротивників захищатися, помилятися, відчувати розгубленість і, зрештою, визнавати свою поразку.

♦ **висока організованість і послідовність.** Слідчий повинен діяти у певних рамках кримінального процесу, причому треба виконувати всі приписи, як правило, буквально. До цього його повинні спонукати дві причини. По-перше, цілком зрозуміло, закон треба виконувати, бо він закон. Якщо цього не робити, то досудове слідство не матиме ніякої послідовності, втратить процедурний характер і разом з тим зникнуть контрольована організація процесу і гарантії дотримання прав його учасників. По-друге, норми процесуального права, як правило, є узагальненнями багаторічної практики розслідування, найкращих виявів цієї практики, чимало з яких стали доктринами права, і у цьому сенсі забезпечують найбільш оптимальний шлях досягнення істини. Сказане свідчить, що слідчому у будь-якому випадку вигідно дотримуватись правильної організації і послідовності розслідування, а тому він повинен розвивати в собі і зміцнювати зазначені риси характеру.

♦ **педантизм.** Педантизм є не лише прийнятною рисою характеру юриста, а необхідною, бо смисл його роботи полягає не просто в пізнанні істини і прийнятті правильних рішень для врегулювання правовими методами певних відносин, а в доказуванні на основі бездоганно зафіксованих даних у точно встановлених документах, що походять з абсолютно однозначних джерел або які самі є такими. Тут не може бути нічого «загального» і невизначеного, такого, що не відповідає процедурі провадження аж до останньої літери, аж до останньої коми (принагідно згадайте засвідчувальну функцію юридичної діяльності).

♦ **ініціативність (розслідування — творчий пошук).**

Розслідування проходить у постійному збиранні інформації (доказів), у пошуку даних, які складають предмет доказування, воно відбувається за всіма

канонами пізнання, тобто йде від незнання до знання, від меншого знання до більшого. Цілком зрозуміло, що це знання приходить не самопливом, як манна небесна, воно здобувається цілеспрямовано, у перевірці припущень, гіпотез (версій), подоланні опору і протидії, з аналізом здобутого, відступами і невдачами, корекцією запланованого і, зрештою, досягненням істини. Щоб забезпечити цей процес, потрібна постійна ініціатива, активність, пошук, творчість.

♦ **стійкість до стресових станів (тренована воля і вміння володіти своїми почуттями).** Стрес - супутник юриста, особливо слідчого. До них певною мірою можна адаптуватись із набуттям досвіду, але як би там не було, а слідчий весь час одержує негативні подразнення, які накопичуються і не покращують його життя. Звичайно, можна тренувати волю, загартовуватись, виховувати стриманість, і це допоможе легше переборювати стреси. Великі резерви містяться в зміні видів розумової праці, занятті фізичною роботою, спортом. Не слід забувати й про аутотренінг.

Дослідження психологічних властивостей слідчих працівників показали, що серед них є різні психологічні типи стосовно їхніх функціональних особливостей і структури слідчої роботи. Всі ці типи мають свої переваги і недоліки. Кожен слідчий повинен знати свої сильні і слабкі сторони і враховувати їх під час планування роботи, осмислено компенсувати «відсталі» ланки. Це потрібно знати і слідчим начальникам для врахування у розподілі навантаження, створенні оперативно-слідчих груп, планування проведення окремих слідчих дій тощо.

♦ **Слідчий-організатор.** Прагне колективізму, вміє використовувати особисті і професійні якості багатьох людей. Дуже корисний для керівництва оперативно-слідчою бригадою, підрозділом в установі.

♦ **Слідчий-мислитель.** Дуже розвинуті реконструктивні якості, що надає йому можливість створювати складні моделі. Як правило, він любить складні справи, працює звичайно один, керувати не любить. Може «провалити»

нецікаву для нього, «дрібну» справу. Таким слідчим доцільно доручати старі, нерозкриті справи про вбивства, великі господарські справи.

♦ **Слідчий-комунікатор.** Розвинуті комунікативні якості. Він легко вступає у контакт, дуже любить проводити допити, очні ставки, перевірку показань на місці. Справи, насичені такими слідчими діями, йому й слід доручати.

Дуже розвинені пошукові якості, спостережливість, мобільність, готовність до переслідування, боротьби. Любить проводити огляди, обшуки. Неперевершений під час роботи у групах, у розслідуваннях по «гарячих» слідах.

2. Психологія судді

Головну роль у здійсненні функцій правосуддя відіграє особистість судді, його професійна майстерність, моральні якості. Як організатор судового процесу суддя повинен володіти цілеспрямованістю, організаторськими здібностями, наполегливістю, високим рівнем самоорганізованості, критичним ставленням до результатів попереднього розслідування, умінням управляти своєю і чужою емоційною сферою. Досвідченому судді притаманна висока відповідальність за свою діяльність, за прийняті рішення. Оскільки суддя постійно перебуває в центрі уваги всіх учасників судового процесу, то його мова, репліки, зауваження, запитання і навіть міміка, жести, поза піддаються контролю й оцінці присутніх у залі. Щодо цього першокласний суддя відзначається витримкою і неупередженістю, ввічливістю, умінням слухати людину.

Розкриваючи психологію судді, слід зазначити, що однією з головних характеристик особистості судді є його професійна спрямованість. Під професійною спрямованістю розуміється сукупність моральних, інтелектуальних, характерологічних і психофізіологічних якостей особистості.

Професійна спрямованість судді містить у собі такі елементи:

♦ **усвідомлення свого професійного обов'язку.** Почуття обов'язку передбачає турботу про професійну честь, про постійне удосконалення своєї

професійної майстерності, прагненням виховувати своєю діяльністю шанобливе ставлення до закону, правосуддя;

♦ **високі моральні принципи.** Поняття моральної свідомості виражає здатність особистості здійснювати самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки. Моральні принципи змушують суддю, по-перше, співвідносити свої рішення з нормами права і моралі, а по-друге, у своїй діяльності керуватися власними переконаннями і протистояти різноманітним зовнішнім впливам;

♦ **висока правосвідомість.** Особливість прояву правосвідомості в судді полягає в тому, що власні висновки в справі він співвідносить зі своєю правосвідомістю. У кожному конкретному випадку суддя визначає, чи відповідає його особиста правова оцінка фактів і подій кримінальної справи і рішення, яке ухвалюється, вимогам закону;

♦ **творчий підхід.** Незважаючи на те, що професійна діяльність судді чітко регламентована законом, у роботі досвідчених суддів завжди присутній елемент творчості, оригінальності, неповторності;

♦ **нетерпимість до порушення вимог законності.** Цей елемент професійної спрямованості судді означає, що у своїй роботі він прагне сформулювати такий зміст знань про обставини розглядуваної справи, який вірогідний й отриманий відповідно до вимог закону. Крім того, нетерпимість до порушення вимог законності свідчить про суворе виконання всіх процесуальних норм, про відсутність формалізму і поверховості щодо вивчення кримінальної справи, її розгляду і щодо ухвалення рішення в справі.

♦ **чесність, справедливість, принциповість, неупередженість стосовно справи і людей.** Саме ці якості судді сприяють повноті, об'єктивності і різнобічності вивчення обставин кримінальної справи, прийняттю законного рішення і винесенню обґрунтованого вироку. Неприпустимо виникнення в судді такого психологічного феномена, як упереджене ставлення до підсудного або потерпілого;

♦**уміння керувати своїми почуттями, проявляти витримка.** Відомо, що судова діяльність завжди пов'язана з емоціями, причому частіше всього - негативними, бо злочин і сам злочинець викликають у людини почуття обурення, презирства. Проте суддя, внутрішньо переживаючи факти і події, не повинен при їхньому сприйнятті виявляти свої емоції зовні. Його неупереджена поведінка може сприяти встановленню об'єктивної істини щодо кримінальної справи. Крім того, подібна поведінка судді забезпечує виховний вплив судового розгляду.

Специфічність діяльності судді вимагає від нього вияву таких вольових якостей, як рішучість, упевненість, самостійність, сміливість. Складно перебороти сумніви і коливання, здійснити конструктивну діяльність і прийняти рішення, якщо суддя не має вольових якостей. Слід мати на увазі і такі фактори в діяльності судді, як дефіцит часу, робота в умовах інформаційних «перешкод». Усе це ще раз підкреслює значущість формування і розвитку в судді зазначених вольових якостей.

Розгляд кримінальної справи вимагає від судді і певних психофізіологічних якостей. Це - висока працездатність, швидкість орієнтування в ситуації, емоційна стабільність, розвинені властивості уваги (стійкість, розподіл і переключення уваги) та ін.

Суддя є головним організатором спілкування в ході судового процесу, чий комунікативні навички й уміння багато в чому визначають його ефективність. Створення доброго емоційного настрою в залі судового засідання (мається на увазі насамперед ділового настрою!) сприяє успішному розгляду кримінальної справи. Уміння зняти нервову напругу у деяких учасників судового процесу, прояв шанобливого ставлення до кожного з них, організація судового допиту, такт і чуйність, уміння слухати - усе це безпосередньо впливає на роботу суду і пов'язано з комунікативними якостями судді.

Найчастіше діяльність суду здійснюється в складних, напружених умовах, які часом переходять у конфлікт. І це не випадково, оскільки судовий

процес, по суті, відтворює драматичні і трагічні події дійсності, що викликає у зацікавлених осіб ненависть, злість, агресивність і т. п. Тому витримка судді, його толерантність, спокій, а також необхідна вимогливість як особи, наділеної владою, є дуже істотними і необхідними його особистішими властивостями.

Аналізуючи комунікативні якості судді, необхідно відзначити і його уміння активно впливати на підсудних, потерпілих, свідків, які дають помилкові показання. Воно виявляється в тому, що суддя вміє підказати як себе вести, розкрити суперечливість у показаннях, довести невинуватість відмови тієї або іншої особи від давання правдивих показань про скоєння злочину.

Оскільки головним інструментом обвинувачення є усна мова, то для досягнення ефективності психологічного впливу на інших людей судді потрібна висока мовна культура.

3. Основи пенітенціарної психології.

Наявність злочинності як соціального та соціально-психологічного феномену спричиняє потребу у пенітенціарних закладах різних видів, що виконують функцію ізоляції й перевиховання людей, які з тих чи інших причин відхилилися від визначених суспільством поведінкових зразків, вчинили протиправні дії та повинні у відповідності з законом відбувати покарання.

У процесі розвитку юридичної психології з неї виокремилася така галузь, як **пенітенціарна психологія**. Специфіка об'єкта пізнання, обумовлена складним характером питань, пов'язаних із процесами корекції засуджених, своєрідність методів вивчення їхньої особистості і психічних процесів, що відбуваються в період відбування покарання, розгляд інструментів вивчення особистості засудженого і методів виховного впливу.

Предмет пенітенціарної психології - психічні явища, що виникають при позбавленні свободи та застосуванні інших видів покарань, а також

психологічні умови і особливості процесу корекції і ресоціалізації особистості засуджених.

Основні завдання пенітенціарної психології:

- дослідження психологічних характеристик та динаміки особистості засуджених-вивчення їх психологічних особливостей, зумовлених віком, життєвим досвідом, характером вчиненого злочину тощо; виявлення закономірностей зміни психіки засуджених в умовах позбавлення волі;
- визначення форм і методів психологічного впливу на особистість засуджених-цілеспрямований добір та реалізація системи групових та індивідуальних форм і методів психологічного впливу з метою найбільш ефективної корекції поведінки;
- дослідження психологічних чинників, що впливають на ефективність ресоціалізації засуджених-вивчення впливу основних (режим, праця, стосунки в групах засуджених та Ін.) і факультативних (родинні та дружні зв'язки на волі, захоплення та ін.) чинників;

Методи впливу на особу засудженого в установах виконання покарань

Методи психолого-педагогічного впливу, застосовувані у звичайній обстановці, тут повинні бути трансформовані з урахуванням характеристик, притаманних особам, які відбувають покарання за вчинений ними злочин.

До цих методів поряд з високою і послідовною вимогливістю щодо режиму праці і відпочинку належить **метод переконання**. До найбільш важливих методів кримінально-виконавчого впливу належить **метод навіювання**, який передбачає вплив на психіку людини без критичного його сприйняття останньою. Виділяють два способи навіювання: словесне - шляхом прямого мовного впливу на засудженого і непряме - опосередковане яким-небудь предметом чи дією. Важливим методом впливу на особу засудженого у пенітенціарній психології називають **метод передавання інформації**. Специфічним методом впливу на особу засудженого є **метод регулювання психічних спілкувань**. Тут є певні можливості регулювати

психічні спілкування, впливати на взаємодію з іншими засудженими, рідними та близькими. Особливі умови перебування засудженого в місцях позбавлення волі передбачають застосування **методу примушування**.

3.1. Психологія особи засудженого

Колективи засуджених та їх психологічна характеристика. Слід враховувати, що засуджені не є однорідною групою, тобто ця спільнота може бути певним чином типологізована.

Традиційно в пенітенціарній (виправно-трудовій) психології виділялися наступні типи засуджених: **актив** - особи з вираженою позитивною спрямованістю, які характеризуються активною участю в трудовому процесі, ініціативним ставленням до навчання, ретельністю у виконанні доручень, позитивним впливом на інших членів групи; **резерв** - засуджені, які беруть участь у трудовому процесі, у навчанні, але поведінка їх характеризується незначною ініціативністю; **пасив** - засуджені з невизначеною спрямованістю, які вагаються у виборі стратегії та тактики своєї поведінки, а їхні вчинки значною мірою залежать від ситуації; **засуджені з негативною спрямованістю**- ті, для кого характерні порушення режиму, негативне ставлення до будь-яких форм позитивного впливу, підвищена конфліктність.

Для колективу засуджених характерні такі **особливості**: а) це колектив закритого типу; б) колектив формується з правопорушників, позбавлених волі; в) перебування засуджених у колективі є примусовим; г) діяльність колективу докладно регламентується нормами кримінально-виконавчого законодавства; г) колектив характеризується істотними відмінностями (віковими, професійними, моральними); д) формування і специфіка колективу визначаються видом кримінально-виконавчої установи; е) особливості колективу зумовлюються видом і характером виробничої діяльності.

За структурою колективи засуджених поділяються на **формальні і неформальні**. Формальні колективи поділяються на види: **первинні, проміжні, загальні**. Первинні колективи мають такі підрозділи, як ланка, бригада, відділення; проміжні поєднують декілька бригад.

Неформальні колективи, мікрогрупи утворюються у результаті тяжіння осіб, заснованого на різних характеристиках, наприклад національній належності, подібності доль, вікових особливостях, видів вчиненого злочину, потребах і прагненнях тощо.

Виявлення і вивчення неформальних мікрогруп (мікроколективів) сприяє прогнозуванню поведінки окремих їх членів, визначенню можливого позитивного або негативного впливу групи на формальне формування, до складу якого вона входить, обранню найефективніших прийомів виховного впливу.

Вплив соціальної ізоляції на особу. Більшості ув'язнених притаманні специфічні емоційні стани - недовірливість, підозрливість, тривожність, дратівливість, збудливість, агресивність, а також пригніченість, почуття власної неповноцінності та інше. Кожна особа перебуває під подвійним контролем - адміністрації та мікросередовища засуджених, причому уявлення про «правильну поведінку» у них можуть бути діаметрально протилежними.

Оскільки ув'язнений не має особистого простору, постійно перебуває в тісному соціальному оточенні, порушення правил може відбутися в будь-який момент і не з його вини (наприклад, хтось обмовив або неправильно витлумачив його слова). Тому необхідно не лише постійно контролювати власні вчинки, але й прораховувати можливі варіанти поведінки представників адміністрації та неформального оточення.

Невдоволення і ворожість посилюються через те, що конфлікти, котрі виникають між засудженими, практично неможливо врегулювати, а можливість змінити оточення відсутня. Таким чином, конфронтуючі сторони протягом тривалого часу знаходяться в одній соціальній групі, а конфліктні ситуації нерідко переростають у насильницькі злочини.

Від усього цього занепокоєність і підозрливість набувають хронічного характеру, нагнітаючи постійну внутрішню напруженість. Зненацька може настати момент «емоційного вибуху» - афективної розрядки, що супроводжується бурхливою агресією, на перший погляд, невмотивованою.

Соціальна ізоляція покликана змінити особу засудженого, зробити певну корекцію, усунути певні особистісні дефекти. Засуджені з укоріненими соціально-психологічними дефектами мають потребу в жорсткому соціальному контролі. Позбавлення волі змінює звичний уклад життя засудженого, його поведінку, особистісні прояви. Спостерігається включення такої особи до нового колективу закритого типу, відбуваються взаємодія, контактування з іншими засудженими, прийняття чи неприйняття до «когорти». Позбавлення волі передбачає руйнування сталих соціальних зв'язків, виникають нові взаємодії з особами, що відбувають покарання.

У динаміці особи засудженого називають такі найважливіші періоди: арешт, набрання вироком законної сили, прибуття до колонії, перші 6–8 місяців перебування в спецзакладі, за 3–8 місяців до звільнення, звільнення з колонії. Такі періоди називають **«критичними» точками.**

Особливо важкими є періоди чекання, коли відбувається переосмислення цінностей, людина зазнає нестатків, відчуває невизначеність. Складним періодом для засудженого є період адаптації до умов позбавлення волі (перші 6–8 місяців перебування в установі). У цей період виникають негативні емоційні стани, викликані тяжкими умовами життя, недостатністю харчування, обмеженням соціальних і психічних спілкувань, обмеженістю інтимного життя, ворожим ставленням інших засуджених, криміналізованими мікроколективами та ін.

У період адаптації виникають **бар'єри між засудженим та іншими особами** вихователями, іншими засудженими). Це насамперед психологічні бар'єри (сміслові та емоційні).

Перебування у місцях позбавлення волі може бути пов'язане також з такими негативними явищами, як: **дезадаптація** – неможливість звикнути до ізоляції від суспільства, нових умов життя; **десоціалізація** – трансформування позитивних якостей особи засудженого в негативні (прийняття вимог кримінального світу, співвіднесення своєї поведінки зі злочинськими традиціями та ін.).

У періоди перед звільненням занепокоєність посилюється, а внутрішня напруга зростає. У психології це явище визначається як **«ефект уникнення об'єкта»** - виникнення нездоланного страху перед моментом досягнення давно очікуваної мети. Засуджений розуміє, що воля може перетворитися для нього у тяжке випробування: як зустрінуть його родина та колишні друзі, чи буде можливість знайти роботу та житло, як поставиться до нього оточення?

Виділяють два види адаптації - соціальну і психологічну. *Соціальна* адаптація полягає в тому, що за нових умов особа обирає такі види діяльності і форми поведінки, котрі полегшують її пристосування до оточуючих реалій. *Психологічна* адаптація пов'язана з продукуванням окремих видів психологічного захисту або їх системи, що дозволяє зберігати високий рівень самооцінки навіть за відсутності об'єктивних підстав для цього.

Від рівня соціальної та психологічної адаптації в місцях позбавлення волі значною мірою залежить формування певного типу особистості, найбільш розповсюдженими з яких є наступні (Г.Ф. Хохряков): **збудливі** - намагаються грати роль сильної людини, яка може підкорити собі інших, примусити їх служити своїм інтересам. Вони демонстративно порушують правила поведінки, постійно відкрито конфліктують з адміністрацією ; **демонстративні особи**- постійно зорієнтовані на зовнішню оцінку та справляння позитивного враження на оточуючих. Це непогані актори, які вміють добре говорити, вловлювати загальні настрої та висловлювати їх. Разом із тим, вони зухвалі, нахабні та брутальні, не соромляться виставити себе на посміховисько, щоб дошкулити адміністрації. Засуджені цього типу користуються популярністю у своєму оточенні, але самі вони більше страждають, аніж мають задоволення від свого становища, хоча й не виказують цього; **особи пластичні** - мають досить високий рівень соціальної та психологічної адаптованості, достатній контроль за власними емоціями, гнучкість у міжособистісних стосунках.

Не схильні до конфліктів, уникають прийняття самостійних рішень і складають «мовчазну більшість»; **домінантні** - основною рисою яких є висока

інтровертивність при яскраво вираженій активності та ефективному контролі над власною поведінкою. Ув'язнені такого типу відносно легко стають неформальними лідерами.

3.2. Психологічні основи ресоціалізації засуджених

Ресоціалізація особи засудженого полягає у формуванні законо-слухняної поведінки для життя на волі, зміні особистісної спрямованості, відновленні раніше порушених соціальних якостей особи, здійсненні необхідної психокорекції. Важливим завданням пенітенціарних установ є підготовка засуджених до повернення на волю, включення їх у нормальне життя суспільства.

Ресоціалізуюча функція установ виконання покарань передбачає перебудову насамперед принципів діяльності самих установ. Необхідно усунути умови, що сприяють криміналізації особи, її асоціальній поведінці. Існує проблема негативного «впливу в'язниці» на особу засудженого. Отже, важливим елементом ресоціалізації засуджених є комплексна програма їх підготовки до життя на волі. Складовими такої програми виступають: правовий аспект (полягає у правовій регламентації процесу підготовки до звільнення з місць позбавлення волі);

психологічний аспект (урахування психологічних особливостей особи засуджених);

соціальний аспект (побудова позитивних модулів розв'язання соціальних проблем після звільнення);

професійний аспект (можливість одержати спеціальність за допомогою навчання в умовах відбування покарання);

освітній аспект (можливість підвищувати свій освітній рівень);

медичний аспект (передбачає збереження здоров'я шляхом певних профілактичних заходів);

фізкультурно-оздоровчий аспект (можливість займатися фізкультурою і спортом).

Питання для самоконтролю

- 1. Назвіть основні групи закономірностей, які вивчаються пенітенціарною психологією.*
- 2. Накресліть схему зв'язків пенітенціарної психології з іншими галузями знань. Розкрийте зміст та значення таких зв'язків.*
- 3. Визначте методи пенітенціарної психології та напрями їх застосування в практичній діяльності в процесі виконання покарань.*
- 4. Дайте характеристику впливу соціальної ізоляції на психічний стан засудженого.*
- 5. Дайте характеристику різних типів засуджених.*
- 6. Визначте та обґрунтуйте, в який період відбування покарання найбільш можливо переживання засудженими позитивних психічних станів.*

Практичні завдання

Завдання №1. За результатами психодіагностичного дослідження основними індивідуально-психологічними особливостями засудженого за вбивство Б. є: емоційна нестійкість, схильність до різкої зміни настрою, імпульсивність, агресивність, обумовленість поведінки гостро актуальними емоціями, запальність, знижений емоційно-вольовий контроль, вразливість і чутливість, риси демонстративності, завзятість, образливість, дратівливість, запальність, знижений емоційно-вольовий самоконтроль, вільне ставлення до загальноприйнятих правил і норм, товарищескість, активність у встановленні міжособистісних контактів, лідерські якості, конфліктність, вразливе самолюбство. Б. не виявляє ознак підвищеного фантазування.

Провідними потребами та домінуючими мотивами поведінки Б. є: потреба у відстоюванні своїх установок, потреба у визнанні, прагнення до лідерства, жага постійної уваги, потреба в самоповазі та повазі з боку значущих оточуючих.

Проаналізуйте індивідуально-психологічні властивості засудженого та визначте особливості відбування покарання та можливі заходи впливу на Б.

Завдання №2. Засуджений до 5 років позбавлення волі В., 1967 року народження, не одружений, дітей не має. У колективі засуджених повагою не користується, з іншими засудженими до спілкування не залучається. Має стійку позицію щодо ігнорування вимог встановленого режиму відбування покарання. Неодноразово висловлювався, що має бажання потрапити до іншої установи із нижчим рівнем безпеки або, взагалі, до лікарні. Навмисно спричинив собі ушкодження загостреним металевим цвяхом, в результаті чого отримав проникаюче поранення грудної клітини із пошкодженням лівої легені. Від отриманого пошкодження засуджений В. помер.

Завдання №3. Психологічна характеристика відбуваючого покарання Петренко. Психічні стани (на фізіологічному, поведінковому, комунікативному рівнях, в моторній, емоційній та когнітивній сферах) відрізняються стійкістю. Емоційний фон характеризується врівноваженістю й балансом. Особистісні реакції засудженого на факт позбавлення волі стабілізуються. Петренко живе сьогоднішніми нагальними проблемами з надією на майбутнє. Однак, віддаленість цього майбутнього періодично призводить до труднощів в адекватному реагуванні й пристосуванні до існуючої життєвої ситуації.

Визначте психологічні особливості перебування В. у середовищі засуджених. На якому періоді - адаптації, виправлення або підготовки до звільнення знаходиться засуджений?

Тести

Пенітенціарна психологія - це

- а) психологія правопорушника;
- б) психологія злочинця;
- в) психологія засудженого;

Потреби злочинця обумовлюються за такими ознаками:

- а) відсутністю правомірних умов їх задоволення;
- в) перевищенням середнього стандарту;
- г) нерозвинутістю соціальних потреб

Причини об'єднання декількох осіб у злочинну групу:

- а) неможливість вчинити злочин самому;
- б) неформальні зв'язки учасників за наявності антисуспільної спрямованості
- в) спільність інтересів і соціальних установок

Принципова позиція сучасної психології про домінуючі фактори особистості:

- а) біологічні;
- б) соціальні;
- в) біосоціальні

Причини злочинності – це ...

- а) результат складної взаємодії особливостей особистості та середовища;
- б) стан розвитку сучасної економіки в Україні;
- в) результат виховання та навчання підлітків

Який тип не належать до типів антисуспільної спрямованості особистості:

- а) асоціальний;
- б) кримінальний;
- в) суспільно небезпечний

Що не входить до основних етапів механізму формування злочинної поведінки:

- а) пошуковий;
- б) мотиваційний;
- в) світоглядний

Що не належить до причин об'єднання декількох осіб у злочинну групу:

- а) неможливість вчинити злочин самому;
- б) спільність сформованих злочинних інтересів учасників групи;
- в) особисті неформальні зв'язки та стосунки учасників у минулому прийняті в групі загальні норми поведінки, що визначають її орієнтацію

До методів вивчення особистості засудженого належить:

- а) спостереження;
- б) бесіда;
- в) всі відповіді правильні

Словник термінів юридичної психології

Версія - у слідчій і судовій діяльності обґрунтоване передбачення про походження фактів та обставин, які мають значення для справи, їх зв'язок між собою, про механізм вчинення злочину та особистості злочинця. Припущення (гіпотеза) стає слідчою версією лише при його відповідності фактичним обставинам, що мають відношення до предмета доведення в справі.

Віктимна поведінка – це сукупність дій особи, що провокують злочинця до активних дій в результаті яких виникає віктимна ситуація, яка складається у зв'язку з психологічними якостями особи, її поведінковими особливостями та провокативними діями при виникненні реальної можливості заподіяти злочинцем їй шкоду.

Виправна (пенітенціарна) психологія галузь юридичної психології, що вивчає психологічні особливості виправлення правопорушників, психічні стани, які викликані позбавленням волі, методи та принципи ресоціалізації злочинців, структуру формальних і неформальних груп у місцях позбавлення волі, міжособистісні відносини в цих групах, проблеми включення особистості в позитивні соціальні зв'язки і її соціальної реадaptaції після відбуття покарання.

Вирок - рішення, винесене судом у результаті судових дій і яке встановлює винуватість або невинуватість підсудного, міру покарання винуватому та інші правові наслідки визнання винуватості або невинуватості підсудного. Вирок виноситься від імені держави, він повинен бути законним та обґрунтованим (відповідати вимогам закону та фактам, які мали місце при вчиненні злочину й установлені у ході розслідування або судового розгляду). Вирок набирає законної сили по закінченні терміну на його касаційне оскарження або опротестування.

Девіантна поведінка - поведінка, яка суперечить прийнятим у суспільстві правовим або моральним нормам, злочинне, аморальне поведіння; результат асоціального розвитку особистості, впливу на неї несприятливих соціальних ситуацій, негативних соціальних факторів на «слабкі місця» особистості.

Девіантна поведінка підлягає кримінальним і соціальним санкціям. Слабкі форми девіантності засуджуються моральними нормами, суспільною увагою, грубі форми, передбачені Кримінальним кодексом.

Деперсоналізація - зміна самосвідомості індивіда, яка пов'язана із втраченою здатністю бути особистістю, різке зниження самооцінки щодо поведінки.

Деталізація показань - тактичний прийом допиту, що полягає в спонуванні допитуваного до опису окремих деталей події й застосовується для перевірки правдивості показань, виявлення протиріч у неправдивих свідченнях, при перевірці помилкового алібі та помилкового впізнання.

Детектор брехні - набір приладів для об'єктивного дослідження фізіологічних показників, які характеризують афективний стан особистості (психосоматичних реакцій). У США й інших країнах широко використовується в юридичній практиці. Реєструючи енцефалограму, шкірно-гальванічну реакцію, міограму (м'язову реакцію), плетизмо - граму (судинну реакцію) й інші реакції організму, дослідники аналізують їхні показники і роблять висновки про можливість причетності індивіда до певної події.

Діагноз психологічний — виявлення індивідуально-психологічних особливостей особистості, що виражаються в її поведінці; визначення місця та значення отриманих даних у психологічній структурі особистості.

Діагностика криміналістична - установлення криміналістично значущих особливостей стану об'єкта (яким пальцем якої руки залишений слід, чи є ознаки підробки документа і т. ін.). Для успішної роботи слідчого зі слідами злочину в нього повинне бути сформоване криміналістичне поняття «система слідів злочину». Робота зі слідами злочину може здійснюватися в напрямі від копії до оригіналу та від оригіналу до копії. При розслідуванні вбивств, розбійних нападів, грабежів, зґвалтувань, хуліганства істотне значення має дослідження сукупності контактних-матеріальних слідів.

Дізнавання - упізнання сприйманого об'єкта як відомого по минулому досвіду, звірення наявного образу поточного сприйняття із відповідними слідами пам'яті. Дізнавання розрізняється за ступенем визначеності, чіткості,

повноти та довільності - мимовільності. Дізна-вання може бути помилковим.

Діяння - соціально значуща форма прояву активності суб'єкта, за результати якої суб'єкт несе соціальну відповідальність. Злочинне діяння - акт антисоціальної поведінки, що зазіхає на суспільні відносини, що охоряються правом.

Добровільна відмова від вчинення злочину - припинення за своєю волею розпочатих злочинних дій при наявності можливості довести злочин до кінця.

Доведення до самогубства - кримінально каране діяння; є зазвичай результатом жорстокого поводження винного з потерпілим, систематичного приниження його достоїнства, погрози вбивством з особливою жорстокістю.

Докази судові - фактичні дані (відомості) про обставини, які мають значення для розслідування, отримані та закріплені в матеріалах справи в установленому законом порядку.

Допит перехресний - допит учасників судового процесу представниками обвинувачення та захисту по тих самих обставинах.

Допит - застосовувана в цивільному та кримінальному процесах слідча та судова дія, яка ґрунтується на одержанні, закріпленні (фіксації) переданих відомостей про обставини, істотні для правильного вирішення справи, здійснювана спеціально уповноваженими на це особами (слідчим, прокурором, суддею).

Дослідження доказів - встановлення змісту доказів, їх вірогідності та цінності. Зміст доказів відповідає на запитання, що доводить даний доказ. Це може бути виявлене безпосередньо або за допомогою експертного дослідження доказу. Установлення вірогідності доказу перевіряється шляхом зіставлення його з іншими достовірними доказами, логічними умовиводами та емпіричними діями (слідчим експериментом, перевіркою показань на місці, експертизою).

Достовірність - достатня правильність, те, що не викликає сумнівів, доказ того, що названий результат (закон, закономірність, сукупність фактів та ін.) є істинним, правдивим.

Експресія - виразність, сила зовнішнього прояву почуттів (у міміці, пантоміміці, інтонаціях і жестах).

Емоції - імпульсивна реакція, яка відображає відношення індивіда до значущості сприйманого їм явища, інтуїтивне визначення зв'язку даного явища із задоволенням або не задоволенням потреб суб'єкта. Емоції пов'язані з вегетативними реакціями, рівнем енергетичного забезпечення різних екстрених-адаптивних («аварійних») дій.

Етапи розслідування - відносно самостійні частини розслідування, спрямовані на вирішення окремих його завдань. Розрізняються підготовчий, первісний, основний та заключний етапи розслідування.

Ефект ореола - загальне оцінне враження про людину в залежності від її соціального статусу в умовах дефіциту інформації про неї, домінування першого враження про особистість при наступній взаємодії з нею.

Замах на злочин - вчинення особою з прямим умислом діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, які не залежали від її волі. Замах на вчинення злочину є незакінченим, якщо особа з причин, не залежних від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала за необхідні для доведення злочину до кінця.

Збирання доказів - первісний етап процесу дослідження, який заключається у виявленні доказів (їх виявленні, упізнанні, первинній оцінці), їх процесуально регламентованій фіксації, залученні до справи; здійснюється з дотриманням законності.

Злочини організовані - найнебезпечніший різновид групових злочинів з використанням у злочинних цілях соціально-психологічних механізмів поведінкової організованості - засобів соціального контролю, внутрішньої групової функціональної диференціації та ієрархії, об'єднання з офіційними структурами, забезпечення своєї захищеності з боку корумпованих державних, адміністративних та правоохоронних органів. Поширення організованої злочинності пов'язане із соціально-економічною та політичною дестабілізацією.

Злочинність - історично обумовлене соціальне явище, соціально-психологічне й кримінально-правове явище, що складається із сукупності злочинів, скоєних у даному суспільстві й у даний період часу; характеризується кількісними (стан, динаміка, коефіцієнт злочинності) і якісними (структура, характер) показниками.

Інтерв'ю психотерапевтичне - метод психотерапевтичної бесіди з метою надання психологічної допомоги, розкриття прихованих мотивів поведінки, встановлення позитивних особистісних відносин, зняття внутрішньоособистісних конфліктів.

Інтерпретація - тлумачення, роз'яснення, розкриття змісту явища, які сприяють його розумінню.

Інтуїція - здатність осягати істини, не звертаючись до розгорнутого логічного міркування.

Істина - правильне, адекватне відображення предметів і явищ дійсності, відтворення їх так, як вони існують поза межами нашої свідомості. Істина об'єктивна за змістом, але суб'єктивна за формою як результат діяльності людського мислення.

Каяття - визнання своєї провини та самоосуд своєї негативної поведінки, готовність нести заслужене покарання та виправити поведінку в майбутньому, щирий жаль про зроблену провину або про асоціальні діяння, необхідний компонент спокутування провини, передумова виправлення особистості злочинця, пробудження в нього почуття сорому, совісті. Міра кримінального покарання визначається з врахуванням щиросердечного каяття винного.

Контакт психологічний - позитивно-емоційна взаємодія суб'єктів спілкування, яка виникає на основі спільних інтересів і цілей діяльності, взаєморозуміння й взаємодовіри.

Контроль соціальний - соціальне реагування на девіантну поведінку індивіда системою способів впливу з метою його повернення в соціально-нормовану сферу; соціальний контроль забезпечує стабільність соціальної системи і її розвиток, його ефективність визначається соціальними санкціями

(заохоченнями, схваленням, заборонами).

Кримінальна психологія - психологія злочинця, злочинної групи та злочинного діяння, галузь юридичної психології, яка вивчає психологічні механізми поведінки особи правопорушника.

Механізм злочину - сукупність системоутворюючих елементів злочину: предмет зазіхання, психічна саморегуляція суб'єкта злочину, орієнтовна основа його кримінально спрямованих дій, мотиви, мета та способи злочинного діяння, особливості використання злочинцем конкретних умов.

Надсвідоме - не підлягаючий свідомо-вольовому контролю вищий рівень психічної активності при вирішенні творчих завдань (інтуїція), спонтанне прийняття рішень.

Наочно-образна фіксація доказів - фіксація чуттєво сприйманих об'єктів, які мають доказове значення, за допомогою фотографування, кінозйомки, відео- і звукозапису; з метою адекватності відображення, така фіксація повинна відповідати ряду психологічно обумовлених вимог.

Насильницька смерть - смерть від впливу зовнішніх факторів (убивство, самогубство, нещасний випадок). У більшості випадків є підставою для порушення кримінальної справи. У всіх випадках встановлення факту насильницької смерті обов'язково перевіряється її причина.

Негативізм - невмотивована поведінка суб'єкта, яка суперечить вимогам інших суб'єктів, відчуження індивіда від інтересів інших людей, характерна поведінка дітей у період вікових криз.

Обвинувачуваний - особа, у відношенні якої винесена постанова про залучення її в якості обвинувачуваного по кримінальній справі. Обвинувачуваний може спростовувати обвинувачення, відкидати його докази, давати своє тлумачення обставин справи. Обвинувачуваний не несе відповідальності за відмову від давання показань і за дачу давання завідомо неправдивих показань.

Обшук - слідча дія, яка спрямована на пошук об'єктів, які мають значення для встановлення істини по кримінальній справі (предметів і цінностей, добутих

злочинним шляхом; зброї та знарядь злочину, документів і т. ін.), виявлення розшукуваних осіб і трупів; проводиться в присутності понятих та у строгій відповідності з встановленим законом вимогами. Розрізняють особистий обшук, обшук приміщень, місцевості та транспортних засобів. У судовій психології розробляється система прийомів взаємодії при обшуку, рефлексія прийомів приховання та інших поведінкових аспектів взаємодіючих при обшуку осіб.

Огляд місця події - невідкладна слідча дія, спрямована на встановлення, дослідження й фіксацію обстановки місця події, слідів злочину, злочинця та інших фактичних даних, що дозволяють зробити висновок про механізм злочину, особистості злочинця, мотиви його злочинної поведінки, час вчинення злочину та інші обставини. Дослідницький етап огляду місця події підрозділяється на оглядову стадію (ознайомлення з місцем події, визначення його границь, послідовності огляду), загальний і детальний огляд, висування первісних версій, визначення оперативно-розшукових заходів щодо розшуку та за-тримки злочинця.

Огляд слідчий - слідча дія, яка полягає у виявленні, впізнанні та безпосередньому дослідженні об'єктів, їхніх властивостей, станів і взаємовідношень, що несуть у собі юридично значущу інформацію.

Особистість злочинця - сукупність психічних особливостей індивіда, що виявилися у вчиненому ним злочині та виступають як умова злочинної поведінки; загальні особливості особистості злочинця - деформованість ціннісних орієнтацій, невміння володіти соціально-адаптивними способами поведінки, особистісні акцентуації - агресивність, імпульсивність, низький рівень особистісного розвитку, інфантильність, примітивізм, підвищений рівень домагань при відсутності можливостей їхньої реалізації.

Показання обвинувачуваного - повідомлення особи, притягнутої в якості обвинувачуваного, про фактичні дані із приводу пред'явленого обвинувачення й інших відомих їй обставин у справі та наявних у справі доказів, зроблене в процесі допиту у встановленому законом порядку, один із засобів захисту

обвинувачуваного.

Показання потерпілого - повідомлення особи, яка визнана потерпілою. Такого роду дані не можуть бути доказом, якщо потерпілий не може вказати джерело своєї поінформованості. При перевірці та оцінці показань потерпілого враховується можливість перекручування ним повідомлюваної інформації в силу зацікавленості в результаті справи та внаслідок його конфліктних емоційних станів під час здійснення розслідуваних подій.

Показання свідка - повідомлення свідка про відомі йому особисто фактичні дані про будь-які обставини, що підлягають встановленню в справі, зроблене в процесі допиту у встановленому законом порядку.

Показання - один з видів доказів, який ґрунтується на усних або письмових повідомленнях особи про фактичні дані, на основі яких встановлюються обставини, які мають значення для вирішення цивільної або кримінальної справи, отримані в процесі допиту у встановленому законом порядку (особисті докази).

Пом'якшення покарання - призначення судом покарання нижче установленого законом нижчої межі або застосування більш м'якого покарання з урахуванням виняткових обставин справи та особистості винного.

Помилування - акт, який повністю або частково звільняє засудженого від покарання або замінює раніше призначене покарання більше м'яким. Передбачає також зняття судимості з осіб, які раніше відбували покарання. На відміну від амністії акти помилування мають індивідуальний характер.

Понятій - особа, запрошена для участі в ряді слідчих дій (огляд, обшук, виїмка, впізнання і т. ін.), яка не заінтересована в справі (не менше двох). Поняті зобов'язані засвідчити факт, зміст та результати слідчих дій, проведених у їх присутності.

Портретна експертиза - вид експертизи, предметом якої є встановлення тотожності особистості портретним зображенням. Розрізняються портретні експертизи по фотопортрету та черепу (кісткових останках), по фотопортретах та рентгенозйомці, по фотопортретах та кі-но- і відеокдрах.

Потерпілий - громадянин, якому злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода. Потерпілий наділяється рядом прав: давати показання, заявляти клопотання, знайомитися з матеріалами справи з моменту закінчення попереднього слідства, брати участь у судовому процесі, заявляти відводи, скаржитися на дії осіб, які про-водять дізнання, слідчого, прокурора та суду, а також на вирок. Потерпілий здійснює свої права особисто або через представника (захисника).

Правоздатність - здатність особи на право та обов'язки, визнана рівною мірою за всіма громадянами. Ніхто не може бути обмежений у правоздатності, крім випадків, передбачених законом.

Правосвідомість (правова свідомість) - сфера суспільної групової та індивідуальної свідомості, яка пов'язана з відображенням правозначущих явищ. У концентрованому виді виражається в правовій ідеології суспільства - у системі правознавчих поглядів.

Правосуддя - діяльність спеціальних державних органів суду, спрямована на реалізацію законності та правопорядку, захист прав та свобод громадян. Правосуддя здійснюється тільки судовими органами. При здійсненні правосуддя суд виявляє причини та умови, які сприяли здійсненню правопорушення, і вживає заходи до їхнього усунення, поєднує примусові заходи з виховним впливом.

Примирення сторін - угода сторін про припинення судової суперечки на основі взаємних поступок; може бути укладена на всіх стадіях цивільного судового процесу. Можливість примирення сторін з'ясовується суддею в процесі підготовки справи до судового розгляду. Затверджена судом угода тягне за собою такі правові наслідки: неможливість повторного розгляду судом того ж позову, примусове виконання угоди на прохання однієї зі сторін.

Примус до дачі показань - заборонені законом підстави до отримання показань від осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних засобів. Є злочином і тягне за собою кримінальну відповідальність.

Провина - причетність індивіда до протиправного або аморального діяння; ігнорування ним суспільних інтересів, що, в свою чергу, виступає як підстава для визнання його винуватим.

Прогнозування - спеціальне наукове дослідження перспектив розвитку будь-якого явища; процес наукового передбачення майбутнього стану предмета чи явища на основі аналізу його минулого й сучасного, систематична, науково обґрунтована інформація про якісні й кількісні характеристики розвитку цього предмета чи явища в перспективі.

Психологічна захищеність - стійкий емоційно-позитивний стан, заснований на усвідомленні особистістю стабільної можливості задоволення своїх базових потреб; забезпечується почуттям приналежності до стійкої соціальної групи, особистісними можливостями, реалістичним рівнем домагань.

Психологічна інерція мислення - підсвідоме намагання діяти у згоді з попереднім досвідом і знаннями, використанням стандартних методів, впливом авторитетів, пов'язане зі страхом перед невдачею, опорою критиці, надто високою самокритичністю та іншими внутрішніми бар'єрами.

Психологічний захист - система саморегуляції особистості, спрямованої на психічну стабілізацію в умовах психотравмуючих дій, яка складається з різних захисних механізмів - переоцінки цінностей, витіснення, раціоналізації, конверсії (додання явищу нового змісту) і т. ін.

Психологія впізнання - галузь судової психології, яка вивчає психологічні особливості судового впізнання, умови та прийоми пред'явлення людей, їхніх голосів і матеріальних об'єктів з метою ідентифікації, прийоми, які протидіють помилковому впізнанню, а також прийоми викриття хибного, помилкового впізнання.

Психологія допиту й показань - розділ юридичної психології, який вивчає психічні закономірності та особливості формування, отримання та оцінки усної доказової інформації в судочинстві. Розрізняються психічний процес формування показань (сприйняття подій, їх фіксування, зберігання та відтворення), позиція особи, яка дає показання (помилкові, правдиві й щирі),

прийоми діагностики неправдивих показань та прийоми правомірного психічного впливу на особистість, яка протидіє слідству.

Психологія обшуку - галузь судової психології, яка вивчає психологічні особливості та прийоми ефективного проведення обшуку, типові прийоми та способи їхнього приховання й розпізнання, прийоми рефлексивної взаємодії при обшуку.

Психологія огляду місця події - галузь судової психології, яка вивчає психологічні особливості аналізу умов місця події, отримання криміналістичної інформації про об'єкти та обставини, які вказують на типові особливості розслідуваного злочину, механізм його вчинення та типологічно-індивідуальні особливості особистості злочинця.

Психологія слідчого експерименту - галузь судової психології, яка вивчає психологічні умови адекватного моделювання обставин, які підлягають судово-експериментальній перевірці.

Психологія слідчого й слідчої діяльності галузь судової психології, яка вивчає психічні особливості пізнавальної і комунікативної сфер діяльності слідчого, його особистісно-професійні особливості, структуру слідчої діяльності.

Рецидивіст - особа, яка після засудження вироком суду за вчинення злочину знову вчинила один або кілька злочинів (до зняття або погашення судимості за первісний злочин).

Самовпевненість злочинна - форма провини, яка характеризується тим, що винний передбачав можливість суспільно небезпечних діянь, соціально шкідливих наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховував на їх прихованість; відрізняється від непрямого наміру (при якому винний усвідомлено допускає настання соціально шкідливих наслідків) тим, що особа при цьому сподівалася не допустити соціально шкідливих наслідків своєї дії.

Самогубство - гострий різновид девіантної поведінки, яка полягає в добровільній відмові індивіда від життя, власноручному його позбавленні. Підвищення кількості самогубств корелює з розпадом цінностей, катастрофою

життєвих стратегій, соціальною ізоляцією ін-дивіда.

Самообмова - визнання підслідним своєї провини у вчиненні кримінально караного діяння, яке у дійсності він не вчинив. Розрізняються проста та складна самообмови (визнання тільки своєї провини або визнання провини й інших осіб).

Самооцінка - індивідуально-базова регуляційна якість, яка заключається у відбитті (рефлексії) особистістю своїх якостей, можливостей і не-доліків, критичність особистості, її вимогливість до самої себе, основи саморозвитку, формування рівня її домагань. Неадекватна самооцінка, завищення або заниження рівня домагань призводить до поведінкових зривів, емоційних перенапружень, підвищення рівня збудженості, міжособистісних і внутріособистісних конфліктів, особистісних деформацій.

Самоправство - злочин, основою якого є самовільне здійснення своєї соціально-рольової функції, що заподіює істотну втрату правам особистості або інтересам громадських організацій.

Сімейно-побутова мораль - сукупність норм і правил, які регулюють взаємовідносини людей у родині та сфері вільного спілкування, дозвілля.

Слідчі дії - дії по збиранню та перевірці доказів органами дізнання, прокурором, судом в окресленому законом порядку - допит, очна ставка, обшук та, огляд, пред'явлення для впізнання людей і предметів, слідчий експеримент, зі зразків для порівняльного дослідження, призначення експертиз і т. ін. Слідчі дії можуть бути ефективні лише при врахуванні психологічних закономірностей людської поведінки.

Словесний портрет - спосіб опису зовнішності людини з метою її ідентифікації за ознаками зовнішності: спеціально розроблена система термінів словесного портрета, заснована на даних антропології. Ознаки зовнішності діляться на анатомічні (ріст, вага, колір волосся і т. ін.) та функціональні (хода, жестикуляція тощо). Основна увага приділяється ознакам особи та голови, які описуються анфас і у профіль. Величину ознаки визначають у відносних поняттях: великий, середній, малий; при визначенні форми використовують

геометричні поняття: пряма, овальна, опукла, увігнута, трикутна, круглий, особливо враховуються аномальні ознаки-прикмети.

Сором - один з основних проявів моральної самосвідомості особистості, її здатність до морального самоаналізу та самоосуду (гнів, звернений на себе); залежить від критеріїв еталонної поведінки особистості, рівня її соціалізації, морального розвитку; одна з передумов каяття.

Спокута - зняття провини за скоєну провину або злочин за допомогою понесення справедливого покарання й наступної позитивної перебудови поведінки, за що індивід заслуговує на заохочення; свідомість можливості спокути психологічно полегшує індивідові моральну самозміну, відкриває перспективу морального самовиправлення.

Спосіб вчинення злочину - індивідуально-типологічна система прийомів вчинення злочинного діяння, детермінована психофізіологічними та особистісними особливостями злочинця.

Спосіб злочину - особливості взаємодії злочинця із середовищем при вчиненні ним злочинної діяльності на етапі її підготовки, здійснення та приховання.

Спостереження — метод пізнання дійсності, який ґрунтується на безпосередньому сприйнятті процесів, явищ, об'єктів за допомогою органів чуття, без втручання в їх буття дослідника. Це цілеспрямоване й організоване сприйняття зовнішнього світу за відсутності суттєвого впливу суб'єкта на об'єкт. Можливе використання приладів та інструментів, що компенсує природну обмеженість органів сприйняття людини.

Стадії розвитку злочинної діяльності— етапи формування орієнтовної основи та реалізації злочинної діяльності, формування загальної кримінальної спрямованості особистості, її кримінальної орієнтації, виникнення мети й мотиву вчинення конкретного злочину, аналіз умов його вчинення, вибір засобів досягнення злочинної мети, здійснення дій по її досягненню, оперативна оцінка проміжних результатів, вчинення протиправних дій, досягнення злочинного результату і його суб'єктивна оцінка, здійснення

системи дій по прихованню злочину.

Судова психологія - галузь юридичної психології, яка вивчає прояв і використання особливостей психічної діяльності людини в сфері судочинства; підрозділяється на два розділи - психологію попереднього слідства та психологію судового розгляду.

Судове слідство - етап судового розгляду, на якому суд досліджує докази при участі підсудного, його захисника, обвинувача, потерпілого, цивільного позивача; починається з оголошення обвинувального висновку та визначення суду. Виявлення не-повноти доказів потребує додаткового попереднього слідства. Після судового слідства починаються судові дебати.

Судовий розгляд - стадія кримінального процесу, суть якої полягає в розгляді у встановленому законом порядку в судовому засіданні кримінальних справ і застосуванні встановлених законом засобів покарання до осіб, винних у вчиненні злочинів, або виправданні невинуватих. Загальними, установленими законом умовами судового розгляду є: безпосередність, усність, безперервність судового роз-гляду, керуюча роль головуєчого в суді, рівність прав учасників судового розгляду, участь прокурора, захисника, громадських захисників і т. ін.

Тривога - емоційний стан, що виникає в ситуації реальної або передбачуваної небезпеки, у ситуації очікування несприятливого розвитку подій, дифузійний, безпредметний страх, часто пов'язаний з невда-чами у соціальній взаємодії. Стан тривоги спонукує індивіда до кон-кретизації джерела небезпеки, активного дослідження тривожної си-туації або до загальної дезорганізації поведінки, фіксації мнимо непереборної небезпеки, служить джерелом розвитку неврозів. Три-вога послабляються за допомогою захисних механізмів — витіснен-ня, заміщення, раціоналізації тощо.

Тривожність - схильність індивіда до переживання стану тривоги; суб'єктивне переживання особистісного неблагополуччя.

Уява - психічний процес, що полягає у створенні людиною нових образів, думок, на основі попереднього досвіду. Особливим видом уяви є мрія.

Фрустрація - конфліктний емоційний стан, викликаний непереборними для даного індивіда труднощами, перешкодами до досягнення мети, катастрофою планів, крахом надій.

Хуліганство - дії, вчинені при обтяжуючих обставинах, до них відносяться цинізм, нахабна безсоромна поведінка, особлива зухвалість, опір представникові влади. До злісного хуліганства відносяться хуліганські дії, які пов'язані із застосуванням або спробою застосування вогнепальної зброї, ножів, кастетів й інших предметів, спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень.

Я-концепція - концептуальна система уявлення індивіда про самого себе, образ власного Я, який визначає відношення індивіда до самого себе та інших людей, самосвідомість індивіда.

Бібліографічний список літератури

1. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; О. І. Безпалова, О. В. Джафарова, С. М. Князєва та ін.; передм. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 242 с. URL: https://www.navs.edu.ua/files/kafedru/ad/AD_PV.pdf
2. Бочелюк В. Й. Юридична психологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2023. 336 с. URL: <https://book-ye.com.ua/nehudozhnja-literatura/gumanitarni-nauki/psykholohiya/>
3. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія підручник. Харків: «Право», 2019. 240 с. URL: <https://jurkniga.ua/contents/yuridichna-psikhologiya-pidruchnik.pdf>
4. Маркіна Л.Л. Юридична психологія : конспект лекцій. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 91 с.
URL: <https://dduvs.edu.ua/wpcontent/uploads/files/Structure/library/student/lectures/0930/2.1.pdf>
5. Мухіна Г. В. Юридична психологія : навчально-методичний посібник / Г. В. Мухіна; за заг. ред. В. М. Бесчастного. Київ: ВД «Дакор», 2019. 236 с.
URL : <https://rep.dnuvs.ukr.education/items/cfe45210-5a5b-49ca-83f7-6d63734858b7/full>
6. Оксютрович М.О. Юридична психологія: навчальний посібник [електронне видання] / М.О. Оксютрович, В.В. Коширець, А.Б. Мудрик. Житомир, Житомирська політехніка, 2024. 161 с. URL: <https://eztuir.ztu.edu.ua/handle/123456789/8449>
7. Психологія у професійній діяльності поліції: навч. посіб./ [О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець та ін.; за заг. ред. В. В. Сокурєнка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/e274a456-aa51-40e8-8004-ed33edca98d3>
8. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав

дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д. В. Швеця ; [Д. В. Швець, О. М. Бандурка, О. І. Федоренко та ін.]; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2020. 284 с. URL : <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi75/0055807.pdf>

9. Перша психологічна допомога в гострих стресових ситуаціях: навч. практич. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.А. Моргунов ; [О. І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 84 с. URL : <https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/c9ebb472-2af3-4616-aa6a-8725a47f1a0e>

10. Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. Юридична психологія : підручник. Харків : Право, 2019. 295 с. URL: <http://yport.inf.ua/yuridichna-psihologiya.html>

11. Шинкаренко І.О. Юридична психологія : конспект лекцій. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 174 с. URL: <Library.megu.edu.ua:8180/jspui/handle/123456789/3364>

Юридична психологія: навчальний посібник [електронне видання] / Н. М. Демиденко. Суми: Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. 2025. 186 с.